

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HAM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
AJINIYAZ ATINDAĞI NOKIS MAMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

Baslawish tálim fakulteti

Baslawish tálim kafedrası

5111701-«Baslawish tálim hám sport tárbiyalıq is» bağdarınıń 4 - a kurs talabası

Auezova Jibek Suyindikovna

**Tema: Baslawish klass oqıwshılarınıń dialog sóylewin rawajlandırıwdıń
innovaciyalıq usılları**

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

Talaba:	J.Auezova
Ilimiy basshi:	M.Embergenova
Kafedra baslıǵı:	Z.Kurbaniyazova

Nókis 2021

**Tema: Baslawish klass oqıwshılarınıń dialog sóylewin rawajlandırıwdıń
innovaciyalıq usılları**

Mazmunı:

Kirisiw:

Jumıstıń ulıwma sıpatlaması

I Bap. Baslawish klass oqıwshılarınıń sóylew tilin rawajlandırıw oqıtıwdıń
bas maqseti

1.1. Sóylewdiń túrleri

1.2. Oqıwshılardıń sóylewine qoyılatuǵın talaplar

1.3. Sóylew mádeniyatında óz-ara hám dialog sóylewdiń áhmiyeti

II Bap. Dialog túrinde oqıwshılardıń sóylew tilin rawajlandırıwdıń
innovaciyalıq usılları hám pánlerge tiyisliligi

2.1. Ana tili sabaǵında tekst hám shınıǵıwlar arqalı islesiw

2.2. Baslawish klasslarǵa naqıl-maqallardı dialog túrinde aytıp úyretiw
usılları

Juwmaqlaw

Paydalanılǵan ádebiyatlar

Kirisiw.

Temaniń aktuallığı. Baslawısh klaslarda sawat ashıw dáwirinde mektepte ana tilin oqıtıwdıń tiykarǵı maqset awızeki, jazba hám dialog túrinde sóylewin oqıwshılarda bekkem bilim payda etiw ğarezsiz respublikamızdıń rawajı jolında hadal xızmet qılatuǵın sawatlı hám madeniyatlı insanlardı tarbiyalap jetkiziw. Baslawısh tálim ulıwma tálimniń tiykarǵı tayanısh túsiniǵi. Fundamenti qanshelli bekkem bolsa, kiyingi jumıslardı orınlaw ańsat boladı. Baslawısh klasslarda oqıwshılar oqıw qábiyletinde zárúr bolǵan kónlikpelerdi iyelew lazım. Baslawısh klasslarda oqıwshılar oqıwdı, jazıwdı, esaplawdı úyrenedi, erkin óz-ara pikirlew usılların mádeniyat tiykarların iyeleydi. Bular oqıtıwdıń jas ózgesheliklerin hám bilim dárejelerin esapqa alǵan halda ámelge asıradı:

- qáliplestiriw kózde tutıladı
- ana til álipbesinde barlıq háripler menen tanıtırıladı
- oqıwshılardıń tuwrı oqıw kónlikpelerin qáliplestiriw
- sawatlı hám sulıw jazıwǵa úyretiw
- balalardıń oyın átirap-kónlikpelerin insan tabiyat hám jamiyet haqqındaǵı

bilimler menen bayıtıw

- erkin óz-ara dialog túrinde pikirlewge úyretiw
- kitaptiń bilim maqseti, insan turmısında ahmiyetin, sezimin kitapxanliqqa

úyretiw

- ulıwma insanıy belgileri tártibin tapqan barkamal insandi tárbiyalaw.

Sawat úyretiw tártibin sentyabrden dekabrđin aqırına deyin dawam etedi. Bul dáwirde babalardıń esitiw qábiletin ósiredi, baslawısh oqıw hám jazıwǵa úyretedi, jáne de óz-ara dialog túrinde sóylew tilin rawajlandıradı. Sayaxatlar, baǵlarda dógerek átirap haqqında pikirler anıqlanadı hám keńeytiriledi. Sóz baylıǵın asıradı, sawat úyretiw dárejeleri ulıwma kamalatqa qaratıladı. Olarda ulıwma kamalatqa insanıy sipatların qalıplestiriwge xızmet etedi. Oqıwshılardıń oqıwǵa hám jazıwǵa úyretiw hár tárepleme alıp barıladı.

Jazıwda dawıslı háripler menen belgilense háripten hám buwınnan sóz dúziwge jazba hám baspa shıǵarılǵan hárip hám sózden háriplerdi tuwrı jazıwǵa qısqa gáplerdi esitip jazıwǵa gáplerdiń birinshi sózin adamniń atlari, qala atlari, ayirin haywanlarǵa atap qoyılǵan atlardı bas hárip penen jazıwdı bilip aladı. Sawat úyretiw dáwirinde oqıwshılardı oqıw hám tuwrı jazıwǵa úyretiwdiń túsiniكلي bolıwı ushin olardı fonematik esitiw qábiletin ósiriwge sóz aǵzaların qalıplestiriwge sóz buwın anıq mánide tuwrı tańlawǵa ahmiyet beredi.

Jumıstıń ilimiy janalıǵı. Sawat úyretiw sabaǵında oqıwshılardıń basqalar sózin diqqat penen tińlawı hám ne haqqında sóylep atırǵan tińlawshınıń kónlikpelerin úyretedi. Balalar klass oqıwshılari aldında sóylewge oqıtıwshiniń sorawına juwap beriwge ózleri bilmegen halda yaki ózleri qiziqqan halda aytıp beriwge úyretedi.

Sonday-aq ózleri kórgen multfilm, kinofilm haqqında gúrriń aytıp beriwe úyretedi. Sawat úyretiwden baslap oqıwshınıń iskerligine úlken itibar beriledi. Sawat úyretiw dáwiri ekige bólinedi:

- ses hám hárip úyretetuǵın basqısh
- únli ses hám hárip úyretetuǵın basqısh.

Ses únli isleri analitik, sintetik ses usılı tiykarında quramalı bolǵan ses sóz-ǵáp baylanisi gúrriń dúziw shınıǵıwları menen bekkemlenedi. Tayarlıq dáwiri ushin (12 saat). Tayarlıq dáwirdiń ses hám hárip úyrenilmeytuǵın basqıshında tómendegi kónlikpelerge tiykarlanadi.

- Sóz. Awızeki hám jazba sóz dialog túrinde ulıwma túsinik payda boladı. Sabaqlıqta berilgen súwretler tiykarında gúrrińler baylanistirip bayan jumısın dúziw.

- Ǵáp. Ǵáplerdi sózlerge ajiratiw. Ǵápti aqırına jetkerip aytıw.

- Sóz. Sózlerdi tuwrı sóylew ǵápti sózlerge ajiratiw, kóshirme tiykarında ǵáptiń birneshe sózden ibarat ekenin anıqlaw. Tayanısh sózler tiykarında dialog túrinde ǵáp dúziw, sózdiń ǵáptegi ornın anıqlaw.

- Buwın. Sózlerdi buwıńa bóliw, buwınlar sanın anıqlaw. Buwınnıń ǵáptegi ornın anıqlaw, ashıq hám jabıq buwınlardı ayırıp úyretiw.

- Ses. Dawıslı hám dawıssız seslerin anıqlaw. Olardı úsh túrge bóliw.

1. Dawıslı sestıń ishinde ushramaslıǵın sozıp aytıw dawıssızdıń awız tusında ushrasıwı.

2. Dawıslı sesler tek ǵana awızdan dawıssız sesler dawıs penen shawqimnan dúziliwi.

3. Dawıslı sestıń buwıńa bóliw hám dawıssız sestıń buwıńa bólinbeytuǵınlıǵın biliw.

Mine , bulardıń b́arin muǵallım oqıwshılar emes óz-ara dialog túrinde sóylesip, tilin rawajlandiriwimiz kerek.

Jumıstıń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti

Tańlangan tema júdá jaqsı, qiziqli. Sebebi baslawısh klass oqıtıwshısı ushin eń úlken bar. Bul birinshi klasstan oqıwshılardı oqıy alatuǵın, jaza alatuǵın, sóylep biletuǵın, esaplawdı jaqsı ózlestirgen halda shıǵarılsa qalǵan 2-3-4-klasslarda dástúr talaplarǵa juwap beretuǵın dárejede oqıtıw múmkin. Birinshi klassta balalardıń diqqatin bir jerge toplap, olarǵa oqıtıw sawatin úyretiwge túrli metod hám usılların paydalanıw múmkin. Oqıtıwshı hár sabaqta oqıwshıǵa mazmunlı túsindiriwdiń qiziqli jolların oylap tabıp, hár qıylı kórgizbelerden paydalanıw kerek. Oqıwshı oqılıwdı bilmese basqa heshqanday pándi ózlestire almaydı. Sonıń ushin álipbe dáwirinde júdá kóp miynet qiladi.

Oqıwshı kitaptan úy tapsirmaların oqıydı hám muǵallımge aytıp dialog túrinde óz-ara sóylesip tilin rawajlandiradi. Tema anıq hám túrli pikirler menen anıqlanǵan. Baslawısh klass oqıwshısına oqıw, sawat úyretiw óz-ara dialog siyaqlı anıq másele haqqında pikir júritilgen. Búgingi kún baslawısh klass oqıwshıları klasstan tis hám túrli temalarda jumıslar qaraqalpaq xalqı awızeki ádebiyati, watan súyiwshilik, dosliq tarbiyalıq saatlar ótiwi múmkin. Bunday máresimler hám oqıwshılardıń oy pikirini rawajlandiriwǵa qaratiladi. Búgingi kúnde mektepte óz ana tiliniń qádirine jete alatuǵın oni jaqsı túsine alatuǵın oqıwshı ǵana keleshekte mánáwiyati tereń insan boladı. Bunday tiyisli waziypa ustaz muǵallımler moynında baslawısh klass oqıwshılardıń sawatqanlıǵın óz-ara dialog

túrinde asiriwda pitiriw islerinde kórsetilgen pikirlerdi mektepte paydalanıw múmkin.

Temaniń maqseti hám wazıypaları

Oqıwshıǵa sabaq úyretiwden tiykarǵı maqset óz ana tilinde pikirdi tuwrı anıq ózlestire alıw kónlikpelerin rawajlandiriwdan ibarat. Balalarda uqiylılıq, sólewdiń shárayatlarǵa sáykes dárejede awızeki dialog hám jazba túrlerden paydalanıw múmkin. Jumbaq, naqıl-maqal, ertek siyaqlı janlardıń úyretiliwi oqıwshınıń sóylewiniń rawajlanıwında úlken orın iyeleydi.

Oqıwshınıń sawatqanlıǵın asırıw búgingi kún zaman talabi. Ana til oqıtıwdıń tiykarǵı maqseti. Bul kónlikpelerge iye bolıw sawat úyretiw dáwirinen baslap úyreniledi. Baslawısh klass oqıwshılardı hár tárepleme kamal taptırıwda sawat ashiwǵa hám tuwrı jazıw menen birge dialog sóylew innovaciyalıq usıllar arqalı úyretiw ámelge asırıladı.

Jumıstıń qurılısı . Pitkerıw qániygelik jumısı kirisiw, eki bap, juwmaqlaw hám paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

I Bap. Baslawısh klass oqıwshılarınıń sóylew tilin rawajlandırıw

oqıtıwdıń bas maqseti

1.1. Sóylewdiń túrleri

Mektepte ana tili oqıtıwdıń bas maqseti tildiń jámiyette tutqan ornı orınlanatuǵın wazıypası menen belgilenedi. Anıqlap aytqanda til jamiyet aǵzaları ortasındaǵı baylanıs wazıypaları bolıp xızmet etedi. Ana tilin oqıtıwdan maqset tildiń jámiyet aǵzaları ortasında orınlanatuǵın wazıypası – oqıwshılardıń pikirini bayan etiw uqıplılıǵın tayarlaw wazıypasınan kelip shıǵadı. Baslawısh tálimde oqıwshılar sóylewin ósiriw oqıw dástúrińiń anıq talaplarınıń biri. “Tálim tuwrısındaǵı” nizamǵa hám bul tarawǵa áhmiyet berilgen. Oqıwshılar sóylewin ósiriwin tiykarǵı ana tili, oqıw, matematika hám basqa pánlerdi oqıtıw arqalı ámelge asadı. Oqıwshılar sóylewin ósiriw kóbirek oqıw sabaǵında ertek, qosıq , súwretler hám basqa da kishi shınıǵıwlarıdı úyretiw joli menen jetilistiredi. Házirgi kúnde barlıq pánler qatarı ana til de túpten ózgerislerge ushirap atır. Mektepte ana tilimizdiń bas maqseti sawatlılıqqa sawatlı awızeki hám jazba sóylewdi, pikirdi anıq hám maqsetke muwapıq túrde jetkize aliw lawazimin asiriwdan ibarat. Anıq pikirdi bayan etiw ham toliq soylew arqalı amelge asadı. Oqıwshıda oylaw qabıleti qanshelli rawajlansa onin pikir bayan qiliw uqiyliligi ham sonsha joqari boladı. Mektepte ana tili oqıtıw ushin berilgen waqıttin kóp bólimi balalarda ğarezsiz pikirlew pikir soylew sharayatına mas rawishte tuwrı ham durıs bayanlaw konlikpelerin qalıplestiriw ham rawajlandiriwǵa qaratılıwı lazım. Oqıwshılar ğarezsiz rawishte pikirlese soylew sharayatına sáykes túrde awız eki ham jazba

dereklerde tuwrı ham durıs bayanlawı, ana tili shiniğıwlar natıyjeli ótken boladı. Soylewin-oylaw qabileti, ana tili talim aldına qoyilatugin jáne bir talap oqıwshılar oyn rawajlandiriw. Pikirin bayan qiliw, oylaw ham til baylanisi ámelge asadı. Oylaw sirtqi álemniń kishi kórnisinde hám joqari kórnisinde bolsa til oylawi málim kórnisine bolip sózler sóz birikpesi gápler menen baylanisadi. Ana tili shiniğıwlari tek sóylewin iyelew jolların emes, balki sonnan paydalaniw, mádeniyatin hám tárbiyalaydi sóylew mádeniyati júda úlken hám keń taraw bolıp, ol balaniń kúndelik sálem aliwinan tártip kimgе, nege, qashan, qayerde, qanday sóylesiwge bolğan barlıq sóylew tartiplerin óz ishine aladı. Qaraqalpaq tili qaraqalpaq xalıqiniń milliy tili bolıp, ol mektepte tiykarǵı oqıw predmeti kelbetinde oqıtıladı. Ana tilin úyretiw nátiyjesinde oqıwshılardıń aqıl, oyn ulıwma mádeniy dárejesi asadı. Ol dógerek átirapındaǵı waqiya hádiyseler tábiyat hám jámiyet nizamların tuwrı túsiniw baradı. Ulıwma talim mektebinde ana tili talimi aldında turğan eń anıq waziypalardıń biri oylaw qáiletin tárbiyalaydi. Oylawi keń bolğanlıǵı dóretiwshi pikirley aladı. Ana tili oqıtıwdıń tiykarǵı maqseti házirgi kúnde talim diziminiń barlıq basqıshlarında járiyalanğan talim tárbiya jańa texnikaniń hám oqıwshılardı ğarezsiz hám erkin pikirlewge, óz pikirin erkin bayanlawǵa qaratılğan.

Oqıwshılardıń awız eki hám jazba sóylewin rawajlanıwda dialogtıń innovaciyalıq dárejesi menen baylanıslı. Bala tili materialin áytewir oqip úyrenbeydi, biraq olardıń oy órisin anıqlawǵa gúzetiw siyaqlı aqlıy dárejesin, usılların bejeriw menen erisedi. Hár qanday bilimdi iyelew, anıq pikir júritiw

qadağan etiledi. Muğallimniń waziypasi- sonday pikir júritiwge ğarezsiz islewge úyretiw, kónlikpelerin payda etiw. Ana tili arqalı oqıwshılardıń anıq pikirlew sawatin asırıw ámelge asıradı. Nátiyjede oqıwshılar óz pikirlew qábiletin qáliplestirip baradi. Oqıwshılar ana tili páninen sóz, sóz birikpelerin, ğáp hám onıń quriliwi, ğáp bóleklerinde maǵliwmat aliw menen birge predmet kórinisleri menen olardıń belgili nátiyjesi arasında sóylewin tańlaydi, barlıq hádiyselerdiń uqsaw hám parqına baradi. Olardıń jeke hám ulıwma belgilerin ishki dúnyasin ajiratadi hám málim bir pikirge keledi. Oqıwshılardıń pikirlew qábiletin ósirip ana tili oqıtıwdıń basqıshlarında hár bir temani úyretiw oqıwshılar menen shınıǵıw islew dáwirinde til kórinislerin gúzetip grammatikani qáliplestirip bir-birinen pariqlaydi, olardı ózine mas belgileri tiykarında málim bir toparlarǵa ajiratadi. Oqıwshı tártip qaǵıydaların oqıp, málim bir pikirge keledi. Búgingi kúnde muğallim ushin tájriybe dáwir talaplarına aylanbaqta, muğallimniń qábileti jańa mazmun bermekte. Bala kishkene gezinde dúnya ana tilinde qabıl etedi. Ana tili arqalı balaǵa milliy rux, milliy ózligin sińdiredi. Sonlıqtan barlıq tájriybeli turmis ana tili arqalı ózlestiriledi. Mektepte úyretetuǵın barlıq pánler ana tilin úyretiwge járdem beredi.

Mámlekette tálim dizimin jolǵa qoyıwǵa qaratılǵan isbilermen túbiri pedagogika páninde barlıq kúndelikli turmista hám qayta kórip shıǵıwda járiya etilgen. Ózbekstan Respublikasi Minstirler kabineti, ulıwma orta tálimniń' mámleket tálim standartın tastiyıqlaw tuwrısındaǵı qarari tek ǵana tálim sapasin anıqlaw, bálkim baslawısh ádebiy tálimniń ruwxıy ishki sezim mazmunı

imkaniyatlari hám jańa talaplar tiykarında kásip úyretiwdi talap qiladi. Tiykargı mámleket hújjetine kóre baslawısh klass oqıwshılarında qalıplestiriw zárúr bolğan dóretiwshilik tiykarlap kórsetken. Baslawısh klass oqıwshılarında ana tilinde dialog sóylewdıń innovaciyalıq usılları arqalı baylanıslı bolğan tómendegi joqari bilim kónlikpe qanıygelerin qalıplestiriw kózde tutıladı.:

- milliy oyunlar qağıydaların biliw;
- tábiyat kórinislerin gúzetiw hám súwretke aliw;
- watan túsiniğine iye bolıw;
- mámleket túsiniği mámlekettiń tiykargı belgileri. Ana Watan súyispenshiligin asiraw;
- Ózbekstanniń turmis jaǵdayin hám milliyligin biliw;
- mámleket turmisındaǵı belgili sánelerdi, bayramlardı biliw;
- insan miynetlerin qábilet túrlerin biliw;
- awıl turmısı hám qala turmisin biliw;
- shańaraq haqqındaǵı túsiniqlerge iye bolıw;
- shańaraqta perzenttiń waziypasin biliw;

Tiykargı bilim hám kónlikpeler baslawısh ádebiy tálim mazmunın hám jumısların belgilewde anıq áhmiyet beredi. Baslawısh klasslarda oqıwshılarına kórkem shıǵarma arqalı dialog mánisin sanasına síndiriwdıń ayırıqsha túrleri bar. Yaǵnıy olarǵa gúrriń, ertek, qosıq qaharmanların ózine uqsatıp kóriw, olardı ayirip biliw qábileti kúshli. Sawat úyretiw dáwiri sentyabrden dekabrđıń aqırına shekem dawam etedi. Bul waqıyalar eki dáwirge ajratiladi.

1. Sabaq úyretiwge tayarlıq dáwiri (24 saat)

2. Álipbe dáwiri.

Tayarlıq dáwiriniń ses hám hárip úyretilmeytuǵın basqıshlarında (5 saat) oqıwshılardıǵa tómendegi eń ápiwayi ámeliy túsiniklerin hám kónlikpelerin járiyalaydı. Sóylewin – awızeki hám jazba sóylew haqqında ulıwma túrinde járiyalanadı. Álipbe sabaqlarin ótiwden baslap 1-klass ushin sabaqlıq penen tanistiriladi yaǵnıy dialog túrinde innovaciyalıq usıllar tiykarında ámelge asırıw kózge tutiladi.

1-saata. Ğárezsizlik bayrami 1-sentyabr. Bilimler kúni haqqında túsinik beredi. “Sálem mektep” temasında shıǵarma dúzedi. Awızeki oqıwshılar qay jerge keldi? Balalar neni tamasha qılıp atir? Muǵallim ne qılıp atir?

2-saatta. “Oqıwshılardıń kún tártibi” temasında soraw-juwap túrinde awızeki sóylesiw ótkiziledi.

3-sabaq. Oqıw qurallari: kitap, dápter, qálem, rushka, óshirgish, sizǵısh hám bul ásbaplardıń ne ushin kerekligin oqıwshılardıǵa túsendiredi.

Mektep bilim dárgayi, oqıwshılardıń ekinshi úyi ekenligin túsendiremiz.

4-sabaq. “Shańaraq” temasında sóylesiw ótkeriledi. Awızeki berilgen kóshirmelerge qarap gáp dúziw hám oni tártiplep beriw talap qilinadi.

5-sabaq. Ses hám hárip, únli hám únsiz seslerdi pariqlawı úyretiledi.

Únli sestiniń buwın qabıl qiliwi, sózde neshe únli bolsa, sonsha buwın bolıwı zárúrlıkların uyımlastiradi. Oqıwshılar dialog sóylewin ósiriw baylanıs túrinde hár bir sabaqtı baslawdan aldın 3-5 minut dialog ótkiziw múmkin.

Baslawısh klass oqıwshılardıń sawat úyretiw dáwirinde-aq, onnan keyin ana tilin úyretiwge kiritilgen waqtında, dialog sóylesiw sestin járiya qiliniwi, esitiliwi, háriptin jaziliwi hám kóriw arqalı ózlestiredi, kózde tutiladi. Baslawısh klass muǵallimi 1-klasstan oqıwshılardı jaza alatuǵın, oqiy alatuǵın, esaplawdı jaqsı ózlestirgen halda shıǵarsa 2-3-4-klasslarda dástúrler talaplarǵa juwap beretuǵın halda oqıtıw múmkin. 1-klassta bala mektepke kónlikpegen, durıs otiriwdi bilmeydi, óz bilgeninshe is kóredi. Balanıń diqqatin bir jerge toplay alǵan, olardı jaqsı úyrenen, sawat úyretiwde hár túrli metod hám usıllardı tuwrı qollay bilgen muǵallimge alǵıslar beriledi. Baslawısh klass muǵallimi jazǵı dem alista barlıq kerekli materiallardı toplawı zárúr. Ses hám hárip úyreniletuǵın ekinshi basqısh 7-sabaqtan baslanadi. Álipbe. O sesi hám háripti úyretiw. Tálim maqsetinde: O háribi menen tanisiw, tuwrı sóylewge úyretiw, o buwın sózlerdi oqıwdı úyreniw. Tárbiyalıq maqseti : oqıwshılardıń bir- birin húrmet qiliwi, dostinan hesh nárseni ayamawlıq, qizǵanbawlıq oyların tárbiyalaydi.

Sabaq barısı.

Ay, at, alma, alsha, anar súwretlerin kórsetip, olardıń atların anıqlaw. Keyin o háriptin úlken-kishiligin baspa qalıbi menen tanistirip aytiliw jollari túsindiriledi. Sonday qılıp únli sesler úyretilip (o, i, a, e, u) bolǵannan keyin únsiz háripler úyretiledi. Álipbe dáwirinde únli hám únsiz, ses hám háripler menen dúzilgen buwınlardı dialog túrinde oqıw, bunda únli háriptin buwınlardıń qabil qiliwin úyretedi. Sózdi qisqa, gápti mazmunli balalarǵa mas bolǵan temani buwınlap tuwrı normal tezlikte oqıwǵa úyretedi. Háriplerdi dialog túrinde óz-ara

úyretiw waqtında áste-aqirin buwınlap úyretedi. Hár bir háripti úyretiw waqtında dáslepki háriplerdi úyretiw maqsetinde súwretlerge qarap sizilmalardıń ornına kerekli sózlerdi tawip qoyatuǵın shınıǵıw isletiw arqalı oqıwshılardı táminlewge qaratiladi. Baslawısh klassta eń tiykarǵı waziypalardıń biri balalarda oylaw qábiletin asiriw, sóz baylanisin rawajlandiriw, ǵarezsiz erkin sóylewge úyretiwden ibarat. Álipbe dáwirinen baslap oqıwshılardıǵa hárip penen birgelikte sabaqlıq betindegi súwretler hám basqa sol háripke tiykarlangan súwretler tiykarında sóylestirilip bariw kerek boladı. 1-klasstan baslap balalarǵa bilim, tárbiya menen bir qatarda sóylewin, sóz baylıǵın hámme waqıtta ósirip bariwimiz kerek. Bul barısta dialog arqalı innovaciyalıq túrfe hár bir háripke dóńgelek súwret kórsetpelerin tayarlawımız lazım.

A.a háribin úyretkende arsha, ayiw súwretlerin qıstirip qoyamız hám oqıwshılar menen soraw juwap qılamız.

1. Arsha qayerde ósedi?
2. Biz arshadan qaysi waqıtta paydalanamız?
3. Ózbekstanda arsha teregi óseme?
4. Nege arshaniń átirapında aylanıp qosıq aytamız?

5. Arshaniń janında qar baba, qar qız qanday sawǵalar beredi? Siyaqlı sorawlar dúzip, sol sorawlar tiykarında oqıwshılar menen óz –ara dialog túrinde pikirlesedi.

B, b háribin ótkende balalar balıq, balta kórinislerin paydalanıw orınların jasaw shárayatlari haqqında túsiniw beredi. Bul menen oqıwshılar haywanniń jasaw

jaǵdayi haqqında toliq maǵliwmatqa iye boladı. 1-klasstı oqıtıp atırǵanda muǵallım tómenдеgi temalarda kartoshkalardan paydalanıw múmkin. Mine, nátiyjede muǵallım menen oqıwshılar arasında dialog túrinдеgi óz-ara sóylew tili rawajlanıp baradı.

Adam dialog sóylew járdeminde óziniń pikirleri, oy sezimlerin, tileklerin bayan etedi hám basqalardıń pikirlerin, oy sezimlerin tileklerin ańlap aladı. İnsan sóylewi reńbe-reń. Dostiń sóylewin hám sóylesip atırǵan kisiniń shaqiriwin hám qosıqtıń saqnadaǵı manalogi hám oqıwshılardıń klasstaǵı juwabi sóylewdiń bir kórinisi. Shárayatqa qarap sóylew túrli boladı. Ol bazıda tilegin, bazıda shaqiriw ruxsatin, bazıda insan quwanishin yáki ruwxiy qiynalıwı kórinisinde boladı. Sóylew ishki hám sirtqi kórinislerge iye. Ishki sóylew adamniń óz ishinde sóyleytuǵın passiv sóylewi bolıp, ol ekinshi insanniń sóylewin talap etpeydi. Ishki sóylew awızeki hám jazba sóylewdiń tiykari sipatında xızmet qiladi. Sonıń ushin ana tilin oqıtıw mezigilinde ishki sóylewin rawajlandiriwǵa hám ayırıqsha itibar beriwge tuwra keledi. Oqıwshılardıǵa bayan qilatuǵın pikirin, óz aqılıy qáiletin mezigilinen ótkiziw, onıń pikirin bir jerge toplaп ishki sóylewin rawajlandiriwǵa nátiyjeli tásirin kórsetedi. Ana tili shınıǵıwında orınlaytuǵın ǵárezsiz islerdiń hámmesi sóylew halatınan baslap, keyin sirtqi sóylew qalıpinde anıq boladı. Sonday-aq shıǵarma, bayan jazıwları baslawdan aldındaǵı mezigili bul sóylew kórinisin kóz aldımızǵa keltirip bolmaydi. Sirtqi sóylew basqalarǵa qaratılǵan hám tekseriw múmkin bolıp ol awızeki hám jazba kórinislerge iye. Awızeki sóylew ádettegi dawıslı sóylesiw bolıp, bul dialog sóylew kóbirek dawisi hám túrli jollar menen

ayırıqshalıǵı. Onda qıyın grammatik qurılmalardan toliq paydalanılmaydı. Oqıwshı awızeki sóylewde kóbirek apiwayı gáplerden qollaniladi: toliq emes sózlerden paydalanıw, anıq bir sózdi basqasha kórsetiw, bazi bir mimika, kóz, qol, bas háreketi menen ańlaw múmkin.

Awızeki sóylewde pikirdi jiynaqlı kórsete alıw maqsetinde toliq emes gápler qollaniladi. Sóylewdiń bul túri bir yamasa birneshe adamlar tárepinen ámelge asırıladı hám manologik, dialogik qálpinde boladı. Jazba sóylew bolsa hárip hám sestıń málim nizami tiykarında óz-ara birigiwi, tinish belgileri hár túrli ajiratiwlar: taza jollar, paragraflar hám gáplerdi grammatik tiykarında anıq hám túsiniikli bayan etiw arqalı júzege shıǵariladi. Jazba sóylew hám awızeki sóylew tiykarında manologik, dialogik qálpinde anıq bolıwı múmkin. Manologik bir adamnıń basqalarǵa qaratılǵan sóylewi esaplanadi hám soylesiw, xabar beriw, oqılǵanda qayta sóylesip beriw, ózi soraw berip ózi juwap beriw dialog qálpinde anıqlastiriladi. Dialogik sóylew bolsa eki yamasa onnan da artıq adamlar ortasında ámelge asıradı. Sóylewdiń bul kórinisi ózine mas ózgesheliklerine iye. Aytayıq, bul sóylew keń mazmundı talap etpeydi. Sonıń ushin dialogik sóylew tártibinde toliqsiz gápler júda kóp boladı. Gápler kóbinese óziniń toliq emesligi menen ajiralıp turadi. Awızeki sóylew, dialogik sóylewde sóz benen járiyalaw qıyın bolǵan bir qatar túrleri: mimika háreketi, joqargı dawis hám iske salinadi. Pikir júritkende oqıwshılarda bul túrlerin tárbiyalaw hám ana tili oqıtıwdıń wazıypasınan biri esaplanadi. Tálim waqtında kóbinese dialogtıń keń tarqalǵan kórinisi sóylesiwden paydalaniladi. Bul waqıtta oqıtıwshı hám oqıwshı ortasındaǵı

sóylesiw. Sóylesiwdiń bul kórinisi tamamlanǵan túrlerinen paydalaniw menen ajratiladi. Atteń, mektepte oqıwshılar ortasındaǵı dialogik sóylesiwge toliq itibar beriledi. Sóylewdiń bul kórinisi kóbinese oqıtıwshı tárepinen tekseriw bolmaydı hám onı rawajlanıw ústinde jeterli jumısalıp barılmaydı.

1.2. Oqıwshılardıń sóylewine qoyılatuǵın talaplar.

Insan bir ómir dawamında óz sóylewin qalıplestirip baradi. Ol tilimizdiń bay imkaniyatınan ónimli paydalaniw arqalı sóylewdiń gázzal, ziyrek, kúshli, tásirsheń bolıwǵa umtıladı. Bul waqıtta balalıq dáwirlerden natıyjeli tús aladı. Kishi balalıq dáwirden baslap ol baylanıs jasawǵa sezile baslaydı, basqalardıń pikirin kóbirek ózinde umtılıs jasaydı. Mektepte pán tiykarın úyretiw waqtında oqıwshı sóylewin rawajlandiriw, insan ómiriniń basqa dáwirlerge qaraǵanda nátiyjeli seziledi. Sonday-aq hár bir pán bala sóylewin rawajlandiriwǵa úlken áhmiyetli tásir etedi hám onı ana tildiń bay imkaniyatlarınan sóylew paydalaniwǵa jol ashadi. Ana tili bolsa pán sipatında áne sol imkaniyatların birlestirip tildiń pikirin anıqlawǵa jańa reńbe-reń túrlerin alıp beredi, onı sóylewdiń gózzal álemine alıp kiredi. Ana tili oqıtıwdiń sóylewin jaqsılaydı, bayıtadi, oǵan kórkemlik beredi. Qanday sóylewdi jaqsı sóylew dep ataw múmkin? Oqıwshılar sóylewine qanday talaplar qoyıladı? Bul sorawǵa juwap tappay turıp balalar sóylewiniń basqa mashqalaları haqqında pikir júritiw qiyin. Oqıwshı sóylewine qoyılatuǵın tiykarǵı talaplardıń biri sóylewdiń sóylew sharayatına mas. Sóylew shárayati degende sóz jaratılǵan paytında sóylewshiniń hám tıńlawshiniń shárayati túsiniledi. Bul shárayat

kóp qirli bolıp, sóylewshi hám tıńlawshı sóylew paytında tıńlap turǵan barlıq nársese, buyım halatınan tartıp olardıń bilim dárejesi, kásiplesi, sóylewdiń maqseti hám imkaniyatına bolǵan barlıq nárselerdi óz ishine aladı. Sonday-aq bir-birinen uzaq turǵan sóylewshi hám tıńlawshı tek jazba sóylew dárejesinde pikir almasadı. Tábiyiy, bul sóylewdiń ózine mas túrleri bar. Bir-birine jaqın turǵan sóylewshi hám tıńlawshı arasında pikir júritiwdiń eń qolaylı jolı awızeki sóylew. Awızeki hám jazba sóylewdiń óziniń sóylew shárayatına jarasa hár túrleri bar. Sonday-aq sóylewshi bir ózi bolsa, tıńlawshı kóp bolsa, sóylewshiniń bálent hawazda túrlerine ámel qılıp háreketin kemirek paydalanıp pikirdi izleniwshi hám bir-birine baylanıslı ráwishte bayan qiliwi talap etiledi. Bunday sóylewdiń ózine mas kórinislerin oqıwshılardı tekseriw máselelerin jaratıw yamasa úy tapsirmaların orınlaw waqtındaǵı juwaplarda málim bir temada klassta, jiynalista ashıp beriwdegi kórinislerin tabadı. Sólew shárayatiniń zárúr tártip bólimlerinen biri sóylewshiniń tıńlawshılar anıq sańın esapqa alıw. Bul sóylewshiniń eń zárúr tártip bólimleriniń biri. Xalqımız bul gápke júdá úlken itibar bergen. Sonıń ushin xalqımız birqansha naqıl-maqallar hám sóylewdi tıńlawshıǵa túsinikli qılıp bayan etiw imkaniyatların tastıyıqlaǵan.

Dinler arasında bir ápsana keń tarqalǵan. Ilimniń ullı kórsetkishleriniń biri Mansur Xallaj (258-920-jil)dúnyǵa kóz qarası tiykarında hár bir adam haqtıń bir zárresi duz. Sonıń ushin ol “Adam haq men hám haqpan” dep aytqan. Onı qudayǵa dawa qılıp atır dep bul sózi menen darǵa asıp óltirgen. Sonda birewler Mansur Xallajdi tuwrı basqalar ayıpsız na durıs dep bahalaǵan. Mansur Xallajdi haq yáki

ayıpsızlıǵın anıqlaw haqqında ullı alim Abdulla Ansoriyden járdem soraydı. Ansoriy bul haqqında qısqa juwap beredi: “sózdi túsingenge aytıw kerek”. Eger Mansur Xallaj alımlar arasında yaǵnıy “Anal haq” mánisin túsingenler qatarında sol gápti aytqanda oni óltirmewi múmkin. Bul gápti túsinbeytuǵın allam aldında aytıw, “Men haqpan dew” qudaylıqqa, arız qiliw menen keń hám bunday shaxs sháriyat nizamına góri óltiriliwi lazım. Ápsanáda kórinip turipti tınlawshınıń ańın esapqa alıw tek sóylew taǵdirin sheshedi. Sonıń ushin oqıwshılarda óz pikirin tinlawshiǵa ańı, jası, lawazimi dárejesin esapqa alǵan halda bayan qiliw kónlikpelerin qalıplestiriwge bólek itibar kerek. Buniń ushin oqıwshılar menen tek ǵana bir pikirdi ózinen úlkenlerge, jaqınlarǵa jaqınnan tanis bolmaǵan shaxslardı anıqlaw ústinde toliq jumıs alıp bariwǵa tuwra keledi. Balalardı jazıwǵa úyretiw tek ǵana bir pikirdi túrli shaxslarǵa hár túrli bayan etiw kónlikpelerin qalıplestiriwge tásir kórsetedi. Soylew shárayatına mas tússe ol mazmunli boladı. Oqıwshı tek bilgen nársesinen ózi xabardar bolǵan waqıya hádiyselerdi awızeki hám jazba túrde tuwrı bayan qiliw múmkin. Anıq dáliller gúzetiw yamasa qiyaliy, ishki sezimler tiykarında júritilgen pikir ǵana ózgeshelikler diqqatin tartadı. Mazmunsız pikir ya oqıwshınıń, ya ózgelerdıń ózine jaǵadı.

Kóp hallarda oqıwshılarǵa belgisiz nárseler waqıya hádiyseler haqqında sóylew yamasa jazıw wazıypası tapsiriladi. Gúmansız bul hal pikirler tereńlikke temaniń jaratılmay qalıwı sebep boladı. Sonıń ushin oqıwshılarǵa ózi oqıǵan, kórgen, bilgen nárseler yamasa birneshe waqıya hám hádiyseler tuwrısında jazıw tapsirması tapsiriliwi múmkin. Eki yamasa birneshe adamniń sóylesiwi, gúrriń,

bayan jumisi ushin oqilatuǵın táriyxiy shıǵarmalar tamasha qilingán saxna shıǵarmalari hám kinofilmler shaxsiy gúzetiw hám tań qalarliq kúndelik ómir waqiyalarina bay material xızmet qiladi. Oqıwshı sóylewine qoyılatuǵın talaplardan jáne biri pikirdiń toliqlıǵı tuwrı hám anıq hám úzil kesil bolıwı esaplanadi. Sóylewde hár bir pikir anıqlagan bolsa ǵana onıń tásirsheńligi artadi. Bul hár bir oqıwshıdan nárese waqiya hádiyselerge tekseriwlik penen qaraw, olardıń hár birine tuwrı baha bere aliw, usı jol menen sóylewdi anıǵıraq hám oni sipatlay biliwdi talap etiledi. Oqıwshı pikirdi ekinshisi menen anıq tuwrı jaǵday aliw temaǵa baylanıslı bolǵan tiykarǵı pikirlerdi ekinshi dárejeli pikirden pariqlay biliwi, qaytalangán pikirlerge jol qoymaslıǵı kerek. Sáykeslik sonday bir mantiqıy usılı, ol menen finans álemindegi nárseler hám bir-birewinen pariqlıǵı anıqlap alinadi. Sol tiykarında qarar hám juwmaq shıǵardi. Oqıwshı bul iskerlik usılınan paydalanbay turıp tuwrı pikir júrite almaydı. Sóylewdiń tuwrılıǵı bolsa aldınan pikirdiń anıq hám bir-birine izleniwshi baylanısqa bolıwı, pikir júritilgen temadan shetke shıqpaw mazmunında tereńirek qarsılıqlar hám izbe-iz anıq qatar bolmaslıǵı qarar hám juwmaqlar tiyisli, isenerli bolıwı kerek. Oqıwshı sóylewine qoyılatuǵın jáne bir zárúr talap onıń bay hám reńbe-reń bolıwı. Sóylewdiń bay hám reńbe-reńligi áweli pikirdi bayan qılıwda ózbek tiliniń leksik imkaniyatları qarama-qarsı mánisinen sonday-aq sóylewdiń ádebiy túrlerin asırıwshı quralları: naqıl hám maqalalardan úlken shayir hám jazıwshılardıń maqal hám aforizmge aylanıp qalǵan sóz dizbekleriniń qatarlarınan ádebiy kórkemlewden alıngan bólimler hám jarıq ádebiy timsallardan, ózbek xalqınıń sózleri hám frazeologik sóz

dizbeklerinen uqsatıw, sıpatlaw, janlandırıw kibi ádebiy til quralları sóylewge sulıwlıq hám reńbe-reńlik baǵıshlaydı. Oqıwshı sóylewine qoyılatuǵın talaplardıń jáne biri onıń anıq bolıwı. Sóylewdıń anıqlıǵı bul tek nárese waqıya hádiyselerdi súwretlew yaki bayan qiliw emes, bálkim sol nárese waqıya hádiyse ushin mas bolǵan belgilerdi anıqlaw, olardıń súwretine mas túsetuǵın sóz, sóz birikpesi hám gápler tańlawdan ibarat. Anıǵıraq sóylewdıń baylanıslıǵı reńbe-reńligi menen bir-birine baylanısqań. Málim bir mazmundı túrli qálipinde bere biliwi sóylew shárayatına mas keledi. Kóterińkilik hám oqıwshı sóylewine qoyılǵan zárúr talaplardıń biri sanaladı. Sonıń ushin anıq oqıw dárejeleri tek ádebiy sabaqlardıń, bálki ana tili shınıǵıwlarınıń hám oǵan qoyılatuǵın zárúr talaplardıń biri. Oqıwshı sóz, sóz birikpesi hám gápleri bir-birine baylanisin hám iyelik qosimtasin orınli qollaw, gáplerdiń baslawısh hám bayanlawısh túrlerin biliw kibi dáreje hám kónlikpelerine iye bolıw shárt.

Dialog sóylewge qoyılatuǵın jáne bir zárúr talap onıń ápiwayılıǵı hám jiyiligi. Ápiwayı sóylew áweli túsinikli boladı. Sóylewdıń túsinikli bolıwı, bir tárepten pikirdi anıq bayan qiliwi túsinerli bolmaǵan jaman pikirlerden saqlanıw bolsa, ekinshi tárepten tıńlawshınıń tayarlıq dárejelerine hám baylanıslı. Demek, oqıwshı pikirdi hám ápiwayı bayan qılıw hám ózgerisler pikirin anıqlap onıń túsinikli imkaniyatlarına iye. Sonıń ushin muǵallım ana tili shınıǵıwında sóylewdıń awızeki sóylewdıń tek bir tárepin kúsheytirip, ekinshi talabın umıtpawı yaki bir talabın klasslarda ekinshisin keyingi klasslarda qaldırıwı múmkin emes. Bul talaplarǵa hámme waqıt ámel qilinsa awızeki sóylewin ósiriw nátiyjeli keshedi.

1.3. Sóylew mádeniyatında óz-ara ham dialog sóylewdiń ahmiyeti

Kóp sebeplerge baylanıslı ekew-ara sóylesiw insanlar ara qarım-qatnas hám táim-tárbiyada principal zárúrlık esaplanadı. Tálim-tárbiyada oǵan zárúrlık mektep demokratizatsiyası menen baylanıslı bolıp atır. Muǵallimniń monologizmdi qollap-quwatlawı onıń oqıwshılar menen qarım-qatnasta avtoritar jumıs islewi qattı qol tárbiya tárepdarı ekenliginiń belgisi. Ekew-ara sóylesiw dialogizm innovatsion pedagogika tárepien qabıllanǵan subiekt-obiektlik pikir, xabar almasıwǵa tayarlanadı. Dástúriy emes – evristika, pikir almasıw, oynı metodları dialoglıq birge islewge tayarlanǵan.

Gumanitar hám tabiiy matematika pánlerin oqıtıwda dialog óz ózgesheligine iye. Ilimiy xabarlardı jetkerip beriwde tabiiy hám anıq pánler tek qatań bilimler beriwge emes, al ádebiyat hám kórkem óner sabaqları sıyaqlı balalarda ádep-ikram, insanıyлық, olardıń ruwxıy dúnyasın qalıplestiriwge baǵdarlanıp, ulıwma insanıyлық qádiryatlardı iyelew ushin zárúr ashıq aydınlıq, sharayat, óz-ara isenip islesiw jaǵdayın payda etiwı tiyis. Fizika, biologiya, ximiya sabaqlarında dialog bilimlerdi tereń iyelew ushin zárúr, mashqalalı oqıtıwdı iske asırıw mexanizimi xızmetin atqaradı.

Jaqsı shólkemlestirilgen dialog muǵallimge kóplegen; óz-ara túsınısıw; talqılanıp atırǵan mashqala sheshiminiń hár qıylı jolların tabıw, jeke pikirdi hár kimniń ózi tańawǵa sharayat jaratiw, keri baylanısta óz ıs-háreketine kerekli dúzetiwler kirgiziw pedagogikalıq waziypalardı sheshiwge jaqınnan járdem beredi. Dialogizm plyuralistlik tiptegi shaxs qalıplesıwı hám onıń kommunikativ

mádeniyatı jetilisiwinde áhmiyetli orın iyeleydi. Muǵallım ózınıń kúndelikli oqıw-tárbiya jumısında sóylewdiń eki forması- dialog hám monologtan paydalanadı. Awızsha dialog óz-ara juwap sáwbetlesiw retinde manologtan burın payda bolǵan. Oqıw gúrrińiniń óz-ara baslanıp kete beretuǵın kommunikativ dialogtan ayirmashılıǵı oǵan anıq bir tematikalıq baǵdarlawshılıq tán. Oǵan tayarlıq qaǵıyda retinde hár tárepleme oylastırılǵan sawallar sistemasın talap etedi.

Ekew-ara sóylesiwde sáwbetlesti túsiniw baǵdar ala-alıwshılıq –muǵallımniń sóylew mádeniyatınıń áhmiyetli kórsetkishi esaplanadı. Ayırım alimlardıń tárbiyanı qayta quriwdı dialogtı sheber paydalana alıw menen baylanıstırıwı da biykardan emes. Muǵallımniń qarım-qatnastaǵı baslamashılıq roli ekew ara sóylesiwde onnan báhá jedellilikti talap etedi. Balalar menen baylanisqa jedel kirise otırıp muǵallım óz sorawları, juwap beriwi, kelisiwi, kelispew h.t.b.arqalı olardı oylanıwǵa hám háreket etiwge iytermeleydi.

Muǵallımniń soraw mánisindegi háreketinde ekinshi tárepti óz-ara sóylesiwge tartıwshı áhmiyetke iye. Olar hár qıylı qanaatlanǵan – soraw, usınıs-soraw, múmkinshilik soraw, ótinip soraw, álternativ hám tikkeley soraw formalarında bolıwı múmkin.

Oqıw, klasstan, mektepten tıs jumıslar menen baylanıslı ratsional-paydalı hám emotsional-tásirli ekew-ara xabar almasıw kommunikativ dialogtıń mazmunın quraydı.

Haqıyqıy ekew-ara sóylese beriw mádeniyatına iye bolıw hár bir muǵallımniń qolınan kele bermeydi. Alpıs tórt muǵallımniń sóylesiwlerin úyreniw,

olardıń 26, 5 % joqarı dárejede, kópshiligi 37, 7% ortasha, al 9, 3 % tómen dárejede dialog qura alatuǵının kórsetti.

Muǵallimniń oqıwshılardıǵa qatal talaplar qoyıp, olardıń qalay bolmasın, orınlanıwın talap etiwı, dialogtıń iske asıwında úlken psixologiyalıq tosqınlıq jasaydı. Tiykarǵı maqseti bilimlendiriw wazıypaların sheshiwge baǵdarlanǵan didaktikalıq dialogtan, kommunikativ dialog oqıwshılardı wazıypalarǵa baǵdar alıw hám jigerlendiriwshilikke qaratılǵanlıǵı menen ayrılıp turadı. Dialogta “Shın kewilden gáp ketip” qatnas mánissiz mazmun iyelep, waqıttı aladı- degen pikirler de bar. Durıs shólkemlestirilgen maqsetli dialog tájriybeli muǵallimniń waqtın almaydı. Oqıtıw barısında kereksiz máselelerdiń sheshiliwi ushın, paydasız gáplerdiń kópligi, oqıtıw protsessiniń buzılıwına alıp keledi.

Kommunikativ dialog waqıttı alıwına qaramastan, oqıw tárbiya jumısları barısında onıń, hesh nárese menen almastırıp bolmaytuǵın tálim-tárbiya quralı ekenligin atap ketpewge bolmaydı.

P.Kricbergtiń “Muǵallimniń sózi oqıw protsessi menen qansha kóp baylanissiz bolsa, bilimlerdiń ósiwi sonsha tómen boladı”-degen pikiri qızıq. Bul fakt oqıwshılar menen óz-ara jaǵımlı baylanıs ornata almaǵan, pán boyınsha xabarlardıń kóp bolıwı menen túsindiriledi. Demek, sabaqta tek intellektual qatnaslar ǵana áhmiyetli bolmay, jan hám kewil xoshı sezimlerine bay qatnasıqlar oǵada zárúr.

Oqıwshılardı oqıw jumıslarına qızıqtırıwdıń tabıslı bolıwı muǵallimniń kommunikativ dialogtı maqsetli durıs shólkemlestire alıwına tikkeley ǵárezli. Ol

barlıq oqıw-tárbiya jumıslarına sıńısken halda, olardıń optimal paydali iske asiwin támiynleydi.

Hár qanday gúrriń, pikir, hám bir-birewge ayılǵan sózler menen xabar almasıw, táreplerdiń óz-ara túsinisiwi dárejesindegi haqıyqıy sáwbet bola almaydı. Birge islesiw hám ápiwayı ángimelesiw barısında, bir-birin tınlamaw, ulıwma til tabısa almaw, ózi gápke berilip sáwbetlesip pikirine diqqatsızlıq hám taǵı basqa usaǵan táreplardıń mánissiz gáp talasıwı jasırın hátteki ayqın kelispewshiliklerge alıp keliwi de itimal. Bunday basqa paydasız mljıń gáp hesh qanday unamlı nátiyje bermeydi.

Usılay eken, kommunikativ dialodtıń effektivligin támiynlewshi hár qıylı faktorlardı birme-bir talqılaw hám túsiniw áhmiyetli esaplanadı. Oqıw materialların balalardı aldın ala berip úyretip, alda júrip oqıtıwǵa erisken belgili jańasha islewshi pedagog S.N.Lisenkovanıń “Muǵallım hám oqıwshı qádirli waqıt iyeleri esaplanadı. Olardıń óz-ara qarım-qatnası, birge islesiw, balalardıń oylaw, aqılıy miynet etiw ózgesheliklerin muǵallımniń jaqsı biliwi, onıń miynet barısın durıs basqarıwı, balalardı aqılıy jumıslarǵa qızıqtırıp olardı jedellestire alıwı ǵana waqıttı únemlew, onnan aqılǵa muwapıq paydalana alıwdı támiynley aladı”-degeni ájayıp pikir.

Muǵallımniń oqıwshılar menen qarım-qatnas ornatıp baslawı, alda turǵan ángime, gúrrińniń maqset-mazmunın óz boyında saqlawshı hám qızıqtırıw arqalı gápke tartıw xızmetin atqarıwshı baslamashılıǵı, onıń dáslepki bir awız sózinen baslanadı. Ángime, gúrrińge kirisiw tiykarınan tomendegi; sálemlesiw,

minnetdarshılıq bildiriw, keshirim soraw t.b. etiket turindegi; xabar-soraw; sawal-ótinish; ángime-gurrińge óz qatnası sezimin bildiriw hám túyirli xabar almasıw joq, lekin ángime-gurrińge óz qatnası sezimin bildiriw hám túyirli xabar almasıw joq, lekin ángime-gurrińdi qollap-quwatlawshı tiplerge bólinedi. Óz-ara sóylesiw, dialog-eki, trilog – úsh, polilog – bir neshe adamnıń iske asadı. Sabaq barısında payda boǵan dialog, ádette úshinshi adamlardıń qatnasında ótedi. Poliloglıq yamasa oqıw klassta frontal gurrińlesiw túrinde iske asadı. Hár qanday dialogta tıńlawshı hám sóylewshı táreplerdiń rolleri waqıtı-waqıtı menen almasıp turadı. Tıńlawshı eki: funksional-qátesiz qabıllaw hám alıńan informaciyanı analizlewge múmkinshilik beriwshı - shaxsıy hám gurrińlesiwshı adamǵa óz bastan keshiriwlerin, sezimin bildiriwshı - insany tipleri bar.

Muǵallım menen balanıń sóylewinde birinshi gezekte balanı gurrińlesiwge tarta alıw-empatiyalıq gurriń maqset etiledi. Muǵallım menen oqıwshı óz-ara túsinsken hám ashıq sóylese alǵan jaǵdayda ǵana kommunukativ dialog óziniń tárbiyalıq xızmetin jaqsı orınlay aladı. Oqıwshılar tek muǵallımniń sorawlarına ashıq aydın juwapları menen sheklenbey, ózlerin qızıqtıratuǵın nárselerdi sorawı menen óz-ara sóylesiwdiń baslamashıları da bolıwı múmkin.

Mektepke shekemgi hám kishi mektep jasındaǵı balalarınıń tabıslı erjetiwine, olardıń ózlerin qızıqtırǵan nárselerdi qoriqqay soray alıwı tań qalarlıq dárejede tabıslı tásir eter eken. Jas óspirimlerdeń muǵallım menen sóylesiwge qızıǵıwshılıǵınıń tómenlep ketiwi, olardıń kúlkili jaǵdayǵa túsip qalıwı menen muǵallım hám balalar tárepinen durıs túsiniwmey qalıwdan qáwipleniwi menen

baylanisli bolar eken. Ósip baratırǵan balalardıń óz-ara sóylesiw hám qarım-qatnasqa jedelliginiń tómenlewiniń bayqalıwı, olardıń ózlerine áshkaralı kóz benen qarawı menen ǵana baylanisli bolmay, kópshilik jaǵdayda muǵallimniń olardı nadurıs túsiniwi hám qabıllawı menen baylanisli boladı. Jas óspirim balalar muǵallimniń oylanılmay bergен juwapların janına jaqın alıwshı, sezgir keledi. Mısalı: Enshteynniń salıstırmalılıq teoriyasınıń mánisi qanday?-degen oqıwshı sawalına muǵallim: “Ámetov ózińdi sawatlı kórsetpe, salıstırmalılıq teoriyası haqqında waqtında bileseń, meniń bilimimdi tekseriwdiń hájeti joq, meniń qolımda fizik diplomı bar”-dep juwap beredi. Bunday muǵallimnen bala ekinshi ret hesh nárese soramaydı. Onı bárha jaman kóredi. Eń baslısı muǵallimnen ne talap etiledi? Bul oqıwshınıń hár bir sawalına húrmet penen durıs juwap qaytarıw. Álbette, berilgen sawalǵa bárha tolıq juwap beriw múmkin emes. Jas óspirim balalar eń sawatlı, kóp biletuǵın muǵallimdi de “qıspaqqa alıp” qamap taslay aladı. Muǵallimniń qátesheligi balalardıń hákis, tirsek sawallar berip baslaǵanın, óziniń abıroyın túsirgisi kelip atırǵanın seziwden, oqıwshılardı húrmet etiw, olardı ayıbı menen uslaw, kek alıw taǵı basqa unamsız nárselerdi islewge ótiwden baslanadı. Hár bir oqıwshı muǵallimnen óz oy-pikir, sezim, tileklerine unamlı, qızıǵıwshı qatnasti kútedi. Onıń balalardı “Keshirersizler, men sizlerdiń sawallarıńızǵa juwap beriwge tayar emespen. Endigi saparı álbette qızıqlı juwaplar alasız” usáǵan juwap beriwge ashıq qıynalıwi, muǵallimdi kemsitpeydi, kerisinshe balalar menen jaqınlastıradi.

Birgelikli sheshimler qabıllaw basqıshı da oǵada áhmiyetlı. Balalardıń keńesıwge, sawallardı ashıq beriwi, ózleriniń keliskenin yáki túsinbegeninen qorqıwdıń bolmawı, qoriqpay, tartınbay óz usinis pikirlerin ayta aliwi, bul basqıshıta muǵallimniń aqılǵa muwapıq sóylese hám kelise alǵaniniń belgileri esaplanadı.

Oylasıq barısında bolǵan qıyınshılıqlardı analizlew hám aldaǵı birgelikli jumıslardı jobalastırıw nátiyjelerdi birgelikli juwmaqlastırıw basqıshı esaplanadı.

Birge islesiwdi muǵallim óz sózin, hesh kim qapa bolmatuǵın, hesh kimdi kemsitpegen birgelikli tabislarǵa eriskenine quwanǵanın bildirgen haldaǵı joqarı lapızda tamamlawı tiyis. Házirgi zaman muǵallimshiligi oqıwshılar menen demokratiyalıq qatnas stilin qollap-quwatlamaqta. Lekin kúndelikli qarım-qatnas barısında baribir muǵallimlerdiń ózlerin ústemlik jaǵdayda uslaytuǵını belgili. Muǵallimniń dialog barısında ústemlik belgilerine:

- uzaq hám joqaridan alıp sóylew ádeti
- basqalar pikirine shıdamsızlıq
- tayar sheshimlerdi ǵana qabıllap, óz pikiri ústemligin balalarǵa bildiriw
- sóylewshini aqırına shekem tińlaw hám túsendiriwdi jaqtırmaw
- kemshiliklerdi óz betinshe ornına qoyıwǵa urınıw
- sóylesip atırǵan balanıń sóylew jedelligin “dúzete berip” páseytiw.

Óz-ara sóylesip birge islesiwge dinamikalıq rawajlanıw tán. Rawajlanıw barısında “psixologiyalıq baylanıs ornalıw”, “kelisimge kele alıw”. Eń juwapkerli

basqışlar. Ángime, gúrriń barısında sawallarǵa jeńil, ápiwayı-lekin klass ushin áhmiyetli juwap beriw zárúr. Sáwbette hawa rayı, dem alıstı qalay ótkergenine jetiskenlikler barı, siyasat mektep ómiri haqqında hám taǵı baslaw áhmiyetli esaplanadı. Sorawlar beriwde muǵallım ózine kerekli baǵdarǵa buriwǵa járdem beretuǵın sawallardı irkilisli qollanǵan halda beriwi qanday da bir másele shıǵıp qalsa, oqıwshılarǵa bildirmey olardı ashıq aydın pikirlesiwge tartıwı tıyıs.

Gezektegi basqış-birgelikli qızıqlı atamada sóylesiwdi izlew. Bul birge islenetuǵın jumıs mazmunı, onı qalay islewdi oylasiw, nátiyjege tabıslı jetiwdi birge jobalastırıw taǵı basqa bolıwı múmkin. Bunday sóylesiw barısında eki táreptiń (poziciyaların) jaqınlastırıw bas maqset bolıwı lazım. Usi sebepli bunday sóylesiw barısında muǵallım óziniń abıroyın, ómir tájriybesi, bilimi, ulıwma aytqanda óziniń artıqmashlıqların balalarǵa kórsetpiydi. Kerisinshe, balalardıń pikirlerin jeke baqlawların, baslamashılıq taǵı basqa umtılıwshılıqların “qızıq pikir, maǵan da túsindirip jiber”, “óziń de biledi ekenseń dawamlay ber”, “seniń pikirini qabıllaymız”, “al bul meniń yadıma sırá kelmepti”, “raxmet hámmemizge ańsat jol tawıp berdińiz” sıyaqlı xoshametlewshi pikirler bildiredi. Muǵallımniń sóylew mádeniyatında ushrasatuǵın úlken qıyınshılıqlar báseki, pikir talası menen baylanıslı. Pikir talası barısında “kimgedur qarsı keliw, nenidur dálillew” kerek. Bunday sóylesiw barısında táreplerdiń mádeniyatlı pikir talasına tárbiyalanǵanlıǵı ǵana táreplerdi jánjellesiwden hám bir-birewge dushpanǵa aylaniwdan saqlay aladı. Qarama-qarsılıq tek miynet qatnasıqlarına ǵana emes al qarım-qatnasıwǵa tán. Álbette, muǵallımniń barlıq aytqanları balalarda isenim

payda ete bermeydi, retinde gúmandı da tuwdıradı. Básekilesiw mádeniyatı tómendegi pedagogikalıq qaǵıydalardı saqlaw arqalı támiyinlenedi:

- muǵallım óziniń balalar pikiri menen kelispewin, berilgen informaciyaǵa balalardıń áshkaralıq, narazılıq qatnası dep esaplaw;
- básekilik, dawlı nárselerge qarsılastıń kózi menen ózińdi onıń ornına qoyıp kóriw;
- oqıwshılardıń qarama-qarsılıǵınıń tereń sebeplerin biliw, túsiniw hám esapqa alıw “ balanıń ózin kórsetkisi, joraları arasında abıroy qazanǵısı keliwin quwanıp yaqı bolǵanı, psixologiyalıq shetlep ketiwi taǵı basqa”;
- qarama-qarsılıq kúsheygende bir-birewdi kemsitpey sıpayı jollar menen kenshiligin túsindiriw. Mısalı, ádette “sen” menen sóylesip otırıp “siz” ge ótiw;
- qarsılasqa onıń kim ekenine qaramay múlayım qatnasta bolıw;
- hátteki, ersi nárese bolsa da, sáwbetles pikirine qızıǵıwshılıq hám húrmet penen qatnasta bolıw, hár bir oqıwshınıń abıroyın saqlaw hám kóteriwdi gózlew;
- báseki barısında dawıstıń kóteriliwine jol bermew;
- óz pikiriniń qorǵawda ulıwma qabıllanǵan “menińshe”, “oylanıp kóreyik”, “meniki qáte shıǵar” usáǵan etiketlerdi qollanıw;
- oqıwshılardıń qızıǵıwshılıq talapların esapqa alıp, hámmege maqul sheshim qabıllawǵa ótinishlerin orınlawǵa tayar turıw;
- oqıwshılar menen ne jaqınlastırsa, sonı qollap quwatlaw ;
- mayda- shúydelerge shıdaw, keshiriw;
- oqıwshılardıń ózin-ózi bahalawın qollaw (óziń haqqında ne oylaysań);

- qosımsha tásir etiw, dıqqattı basqa jaqqa burıw, házil taǵı basqa jollar menen klasstı tınıshlandıra biliw;

- oqıwshılardıń umtıwshılıqların jaqsıǵa jorıp qollap-quwatlaw;

Oqıwshılar menen tómen mádenıyatlı dialogtıń kórsetkishleri:

- “Bilmeytuǵınıńdı aytpa”, “saǵan erte bunday nársenge aralasiw” taǵı basqa usaǵan tiyim salıwlar menen balalardıń pikir aytıw erkinligin sheklew;

- “Tashmatov, sen basqa paydasi joq sawallar bereseń”, “Eshmatov bulay etip meni irke bereseń, hesh nársenge úlgermeymiz” sıyaqlı qadaǵanlıqlar menen, tek jobalastırılǵan maqsetke baǵdarlanıw;

- oqıwshı hám muǵallimdi ayırıp turǵan nársenge dıqqat awdara beriw. Ezbeshilik;

- mayda shúydelerge shıdamsızlıq “qasıy beriw”;

- tikkeley jazalaw, ústemlik joli menen tártıp ornatiw;

- qorqıtıw (“orınlamay bir kóriń”);

- kek etiw (“men seni eskertkenmen”, “saǵan aytqan ne, samalǵa kúl shashqan ne...”);

- qádir-qımbatın kemsitiw (“sendey jalqawdı sirá kórmedim”);

- ústinen kúliw;

- óziniń ústemligin tikkeley jasırın, jumsaq taǵı basqa formalarda kórsetiw;

- Básekide óziniń tájriybesine, abıroyına súyeniw (“mektepte 40 jıl isleymen”), “bunday kóp nárseni kórgenmen”);

- júzekilik: qayırqom, janı ashıǵan bolıw, óz maqsetin gózlep qorqıtıw, aldaw taǵı basqa;

- balalardı epsizlik, uqıpsızlıqta ayıplaw (“qollarıńızdan hesh nárese kelmeydi”), “aqlğa siymaydı, endi sizlerdi ne qılaman”, “qalay imtixan tapsırasızlar, bilmeymen?”).

Kórip turǵanıımızday kommunikativ dialog júrgiziw muǵallimnen-lingivistikalıq, joqarı insanıy, pedagogikalıq hám psixologiyalıq mádeniyattı talap etedi.

II Bap. Dialog túrinde oqıwshılardıń sóylew tilin rawajlandırıwdıń innovaciyalıq usılları hám pánlerge tiyisiligi.

2.1. Ana tili sabagında tekst hám shınıǵıwlar arqalı islesiw.

Adamnıń sóylew barısı, onıń qay jaǵdayda sóylep turǵanın bildirmewi múmkin emes. Ekspressiya (latınsha exprewssio-bildiriw, ańlatıw)degen mánisti bildiredi. Hátteki jansız, mazmun hám mánzilsiz ayılǵan sózde, belgili bir kewil xoshı jaǵdayın, aqılıy qatti sharshaǵanlıq, sóyleskisi kelmew yamasa mańǵúrlep ayılısada, haqıyqıy oy-pikir hám sezimin bildiriw t.b. halatlardı ańlatadı. Ekspressiya adamnıń sóz tańlawın hám mazmunlı sóylewin kúsheytedi. Insan ruwxıy dúnyasına tásir etiwshiligi hám quralı til bolǵanlıǵı sebepli pedagog hám aktyordıń kásiplik sheberligi arasında uqsashlıq bar. Sóylewdıń joqarı mádeniyatlı dárejede atqarılıwı “aktyorlıq”, “sheberlik”, ”jaǵımlı”, “sulıw”, “jaǵımlı”, “shıraylı” taǵı basqa túrlerde táriyplenedi.

Qálegen muǵallım óz jumısında basın shayqap narazılıq, kúlimsirep- jıllı qabıllaw, surlanıp –jek kóriw, barmaǵın shoshaytıp abay etiw t.b. keń qollanadı. Deneniń shaqqan háreketi yamasa ásteligi geyde adamnıń qatıp qalıwında nelerdidur bildiredi. Sóylep turıp arnawlı irkilis islew, hátteki jortaǵa jóteliw qoyıwda balalardıń pedagogtı durıs túsiniwine járdem beredi.

E.N.Ilinniń pikirine qaraǵanda muǵallımniń aktyor bola alıwı- onısız sabaq bolıwı múmkin emes “oǵada ájayap qural”.

Kópshilik jaǵdayda muǵallımniń sóylep turǵanda óziniń qanday halatta ekenin bildiriw intuitiv - ózi bilmegen halda iske asadı. Abaylamay bir nárese aytıp

qoyıw, orınsız intonaciya hám mimika, jónsiz ayaq qollardı siltep, klassta arman-berman júre beriw, deneni qolaysız uslaw, stolğa jabısıp alıw t.b. balalarğa jaman tásir etedi. Bunday jaǵdaylarda balalar muǵallimniń ústinen kúledi yamasa ashıwları kelip tinishsızlana baslaydı.

Muǵallimniń sóylew mádeniyatı onnan óziniń ekspressiv halatın mudamı qadaǵalap turıwdı, tildiń tábiyiyliǵı menen túsiniqli bolıwın talap etedi. Tilekke qarsı kópshilik muǵallimlerde ózleriniń emotciyanal jaǵdayın kórsetiwge steorotip-qatıp qalǵan, mudamı bir halatta ózin uslaw tán. Ókinishli jáne bir náirse, balalarda ayıp bolsa olar óziniń qáhári ashıwın anıq kórsete aladı. Muǵallım xalqiniń kewil xoshı kóterińki, ruwxı joqarı, miyrim, ıqlası kóbirek bolıwı kerek. Muǵallimniń sóylew mádeniyatınıń ekspressivligi sóylew quralların hár qıylı dárejede qollana alıw menen baylanıslı. Birinshi lekciya-semantikalıq dáreje bolıw, quwanıp ketiw, birge qayǵırıw t.b tańlaq sózlerden qansha kóp paydalansa ol balaǵa sonsha jaqınlasadı.

Sintaksislik dárejede sóylew ekspressiyası - tańlaq sóz, buyırıq sóz, ótinish sózlerden paydalanıwda, gáptiń ayılmay qalǵan jerlerin balalar ózleri tawıp ayıp jiberetuǵın etip sóylew, dıqqat awdarılıwı zárúr sózlerdi kerek bolsa úsh mártebe qaytalaw, teńew, maqtaw sózlerdi keń qollanıw.

Dialogta tildiń, sóylewdiń shıraylı, mazmunlı bolıwı, obrazlı hám awıspalı mániste sóylew menen de baylanıslı boladı. Muǵallım óziniń sózinde naqıl-maqallardan, timsallardan, erteklerden, xalıqtıń qanaatlı sózlerinen, danalar

pikirlerinen qansha keń paydalansa onıń aytqan hár bir sózi sonsha mánis-mazmunli bolıp, oqıwshılar yadında uzaq saqlanadı.

Adam óziniń jan táni, óziniń barlıǵına muwapıq sóyleydi. Awızsha sóylewdiń tásirsheńligi intonatsiya hám tilsiz dene háreketi mimika hám pantomimikalardıń qalay atqarılıwı menen de baylanıslı. Tilsiz kommunikaciyanıń áhmiyet oǵada ullı. Olar tildiń barlıq funkciyaların orınlawda, ayırım waqıtları gápti toliq almastıra aladı.

Dialog sóylewdi tolıqtırw, eskertiw, tańlanıw, basqarıw, gáptiń ana yaki mına jerine diqqattı awdarıw sózlerin qollanbay-aq reti kelgende tilsiz baylanıs sóylew quralların únemlewge, az sóylep kóp mánis beriwge járdem beredi. Balalardı tınıshlandırw ushin muǵallimniń qolın kóteriwi yamasa úndemey qalıwınıń ózi de jetkilikli. Tilsiz ekspressiya sóylewshi adamnıń obrazınıń aynası. Sóylewshiniń tilsiz hár bir háreketinen onıń kewil xoshı, halatı, sózleriniń isenimli yáki isenimsizligi, jaqsı ya jaman qatnası, quwanış yaki qahári kórinip turadı.

Tilsiz ekspressiya adamnıń ishki dúnyasınıń sáwlelendiriwshi “barlıǵınıń sırtqı forması”. Eger muǵallimniń sóylewinde onıń ishki hám sırtqı reaksiyalarınıń baylanıspawı, balalarda muǵallim jádúǵóylik, otirik, aldawshılıq etip tur degen pikir payda etedi. Muǵallim sóylew texnikasınıń qansha sheber iyelese onıń oy-pikir hám sezimleri balalardı sonsha túsiniikli hám jaǵımlı jetedi.

Aktyorǵa qaharmannıń obrazına kirip, onıń ózi bola-alıw kásiplik áhmiyetke iye bolsa, muǵallim ushin ózin-ózi kórsete alıw mádeniyatı kásiplik mazmunǵa

iyе. Usıǵan baylanisli A.S.Makarenko “ózinin haqıyqıy jan dúnyası sezimlerin hám bastan keshiriwlerin bildirmeytuǵın muǵallimnin aytqan sózi oǵada qáwıplı”-degen edi. Dialog túrinde oqıwshılar sóylew tilin rawajlandırıw barlıq pánlerge tiyisli.

Sóz járdeminde barlıq pánlerde dialog túrinde óz-ara biz anıq túsiniqlerin anıqlaymız, pikirdi bayan qılamız. Házirgi ádebiy ana tili til bolıp júdá úlken sóz baylıǵına iye. Házirgi waqıtta ózbek tilinin túsindirme sózlik 60000 sóz hám birikpelerdin mánisin izertleydi. Bular tiykarinan, qaraqalpaq ádebiy tilinde ulıwma xalıq qollanilatugin sóz hám birikpesi. Bul sozlikke kirmeytuǵın lekin adamlar paydalanatugin qanshadan-qansha sózlerdi joqarı kadrlar paydalanatugin atamalar jay nomeri, ati hám familiyasi, laqaplar barlıǵı, olardin hámмесin qosıp esaplıansa 300 mińnan asadı. Tilimizda sózler kóp mánige iye ekenligi mińlap sózlerdin keminde eki hám úsh, hátte onlap mánisleri barlıǵı, júdá kóp birikpelerdin barlıǵı esapqa alınsa, olardin muǵallimleri jáne de artadı. Balalar sózlik bul miyras penen bayıtıwdin ózine mas ózgesheligi, sonday-aq, ol tek ana til shınıǵıwında emes bálkim iskerligi-shañaraqta, kóshede, mektepte basqa pánlerdi oqıtıw waqtında bul sózlerdi iyelep baradi. Matematika, fizika, ximiya, qosıq hám basqa pánler radio esitiliwler, tele kórsetiwler balanı orap turǵan socialastırıp hámme-hámmesi oqıwshılardin sóz baylıǵın asırıw qıyın awhalda bolıp ol tiykarinan tómendegi jollar menen ámelde asırıladı.

1.Oqıwshılardı olarǵa tanıs emes sóz hám birikpeleri menen tanısıwı.
Oqıwshı sóylewde tek tilinde sociyal-ekonomikalıq rawajlanıw sebepli payda

bolatuǵın sózler emes, balkim olar birinshi márte dus keletuǵın bar bolǵan sózler hám jańa. Sonlıqtan kórkem shıǵarmalar olar bólme ańı kibi bir qatar sóz hám birikpelerge dus keletuǵın, olar tilimizde jańa sózler emes, biraq oqıwshı ushın jańa sóz esaplanadı .Oqıwshılardı jańa sózler menen tanıstırıw ana tili shınıǵıwlarıń tiykargı wazıypası esaplanadı.

2.Oqıwshılardı sózlerdiń jańa manislari menen tanıstırıw. Málim, bala kóp mánili sózlerdiń barlıq mánislerin birden ózlestire almaydı. Bul qıyın waqıtta basqıshpa –basqısh ámelge asadı. Bala tómendegi klasslarda sózlerdiń málim bir mánisine dus kelse, keyingi klasslarda sol sózlerdiń basqa mánisleri menen tanısadı. Bunıń ushın ana tili muǵallimi balalar sóylewin analizlep paydalanıwǵa bolmaǵan kóp mánili sózlerdi anıqlaw, olardı qaysı jollar menen oqıwshı sóylewine alıp kiriw jaǵdayın kóriw lazım.

3.Oqıwshı sóylewdegi kem ushrasatin sózlerdi paydalanatuǵın ozge aylandırıw. Bul halda bir tárep etiw ushin shınıǵıwdaǵı málim bir sóz onıń mánili sózler, qarama-qarsı mánileri menen almastırıw kibi ámeliy islerden ónimli paydalansa boladı.

4.Oqıwshı sóylewindegi ádebiy tilden tısqarı sozlerdi biy tárep etiw. Málim, bir oqıwshılar sóylewindegi ádebiy basqasha aytilatuǵın bir qatar sózlerdi (dialektke tiyisli sózler arxaizm sózler). Olar sóylewdiń tınıqlıǵı, ádebiyline ziyan tiygizedi. Bul keri jaǵdaydıń aldın alıw ushın kóbirek aytıluwın hám jazılıwın ádebiy sózlerden parq qılıwshı sózlerdi ádebiy tilde, dialektine tiyisli sózler yáki arxaizm sózlerdi ádebiy tildegi sózler menen almastırıw múmkin.Muǵallim

sabaqqa tayarlanar eken qaysı sózler oqıwshılardıń sózligine kiriwi, qaysı sózlerdıń mánilerin táriplep beretuǵının anıqlaw zárúr.

Tekst soylew hádisi bolıp, bir neshe gáplerdi biriktiredi. Óz dúziliwine góre gáp, shınıǵıwlar arqalı qáliplesedi. Baslawısh klass oqıwshıları tárepinen jazılǵan tekstler tiykarında gáp, sózler bası hám bólimlerden ibarat boladı. Báhár. Egislik baslandı túrindegi usı sózlerdıń birigiwinen baslap barlıq baslı gúrrińler, ertekler, ádebiy shıǵarmalardıń hámmesi tekst esaplanadı. Baslawısh klassta súwretlew hám gúrrińlestiriw, dodalaw usılların kóbirek paydalanıladı. Súwretlew tekste waqıyalarda qatnasatuǵın shaxslar bolmaydı. Bunda tiykarınan tabiyattaǵı waqıya hádiyseler, jumıs shárayatı súwretlenedi. Súwretlew gúzetiwsheńlik penen baylanıslı. Sonıń ushin ana tili sabaǵında balalardı gúzetiwlikke úyretiw, waqıya hádiyselerdıń anıq belgi hám ózgesheliklerin kóre biliwge ádetleniw zárúr. 1-klassta sawat úyreniw dáwirinde tekst úlgileri berilgen. “Álipbe” kitabı.

Gúz. Gúzde júzim jetilistiredi. Balalar júzimdi úzedi. “Gózzal Ózbekstan” teksti. Ózbekstan-gózzal hám bay úlke. Ol güller mákani. Onda gózzal úlkeler bar. Bayan usılınıń ekinshi túri rawiyat hám gúrriń. Bul tekste waqıyalar izbe-izlikte, onda qatnasatuǵın shaxsttıń barlıǵı dialogik sóylewden paydalanadı. Álipbe dawamında bunday tekstten júdá kóp paydalanıwǵa tuwrı keledi. Sawat úyretiwdiń dáslepki waqtında “Biziń shańaraq”, “Meniń anam”, “Biziń qalem” tuwralı temalar ótkeretuǵın sóylew mısál bola aladı. Ana tili sabaqlarında keń qollanatuǵın tekst turiniń biri tallaw. Tallaw teksttiń ózine mas ózgesheligi sóylewshi bayan qılıp atırǵan waqıya hádiysege óz múnásibetin bildiredi. Tallaw

dárejesinde tekstler jaqsılıq hám jamanlıq, hadallıq hám qorqaqlıq, ádep hám adetlik temalarında bolıw múmkin. Sonday-aq xalıq maqalların tallaw, teksttiń teması qılıp tallaw, maqsetke muwapıq “Álipbe” sabağında kóp.“Obal bolmasın” teksti “Qanaat”, “Aqibet” tekstleri solar qatarına kiredi. Kórkem uslubta jazılğan teksttiń ózine mas túrleri kórkemligi hám tásirsheńligi. Kórkem tekst arqalı oqıwshı gózzallıq álemine kiredi. Ana tili oqıtıw ámeliyatında ilimiy tekstten hám keń paydalanıladı. Hár qanday usıldağı tekst aldına qoyılatuğın maqset til hádiyselerdiń mánisin ańlawğa, oqıwshınıń awızeki hám jazba sóylewin ósiriwge xızmet qıladı. Baslawısh klasslarda jumbaq, naqıl-maqallardı dialog túrinde aytıw baslawısh klasslardıń sawat úyretiw, imla, sóylewin ósiriwge tiyisli sabaqlarda úyretiledi. Oqıwshılar oqıw hám awızeki sóylewin ósiriw sabaqlarında jumbaqlardı awızeki aytıw menen sóylewin qalıplestiriw. Jumbaqqa juwap tabiw oqıwshılardıń oylawın rawajlandıradı. Olar anıq pikir júritiwge salıstiriw hám sáykeslew jolı menen tuwrı sheshimge kónlikpe kelip shıǵaradı. Jumbaq jasırın belgi, waqıya hádiyseler tuwrı hám ańsat tabiw túrlerine iye boladı. Gárezsiz pikirlew jolı menen jumbaqtı úyretedi, muǵallım úyretip atırǵan jumbaqqa tez hám tuwrı juwap tabiw talap etiledi. Bul usıl oqıwshılardı tuwrı anıq pikirlewge úyretedi.

1. Jumbaqqa juwap tabiw oqıwshı kewlin kóteredi, oǵan anıq dem alıw beredi
2. Jumbaqlarda berilgen predmetti esleń
3. Gárezsiz pikirlew
4. Úy wazıypası arqalı (ata-ana h.b.járdeminde) juwap taptırıw
5. Predmettiń súwretin korsetiw arqalı juwabin taptırıw

Álipbege shekem bolǵan dáwirde hám temaǵa tiyisli jumbaqlardan paydalanıw múmkin. Grammatika imla sóylew ósiriw sabaqlarında hám jumbaqlar úyretedi. Jumbaqtıń ana tili sabaǵına kiritilgen oqıwshılardıń sabaqta dem alıwın táminleydi. Ayrım waqıtları teksti oqıw, jazıw menen sharshap qaladı. Jumbaqlar onıń aldın alıwǵa járdem beredi. “Házir jumbaq aytamız” gápin esitiw menen oqıwshılar quwanısıp qaladı. Jazıw sabaǵında hám jumbaqlar oqıwshılardıń sóylew dárejesin rawajlandıradı. Oqıwshılar esitken jumbaqtıń juwabın tabıw waqtında bir neshe túrin onıń pikirin tákirarlaydı. Oqıwshılar jumbaqa tez juwabın tabıwǵa qızıǵadı. Sawat úyretiw dáwirinde hár bir hárip úyretilgende temaǵa tiyisli jumbaqlar muǵallım tárepinen úyretiledi.

Túnde janar, sansız shoq,

Kúndiz izleseń de joq (Juldız)

Júredi tıq-tıq

Keledi tıq-tıq

Hámme waqıt tıq-tıq (Saat)

Ol jaǵı taw

Bul jaǵı taw

Ortasında sarı shańgalaq (ǵoza)

Oqıwshılar jumbaqtı tawıp juwabın jazıwi kerek. Jumbaqtıń shınıǵıwların islew basqa shınıǵıwlardı islewde kóp waqıt talap etiledi. Jumbaq ǵárezsiz jumıs sıpatında úyge islep keliw ushin tapsırılıwı múmkin. Muǵallım jumbaqtı sıpayı

oqip beredi hám talabın túsindiredi. Jumbaqqa gárezsiz juwap tabiw múmkinshiligin úyretedi. Otta janbaydi, suwda batpaydi (Muz).

Soraw-juwap túrinde jumbaqta juwap soraladı

Eki-úsh oqıwshıǵa shınıǵıwdıń tekstin oqıtıp kórsetedi.

Sózler qanday buwın ekenligi soraladı. Naqıl-maqallar oqıwshılar sóylewin ósiredi, sóz baylıǵın asıradı. Maqallar xalıqtıń ol yáki bul másele júzesinde shıǵarılǵan qarardı balalar ańına jetkerip beriwde muǵallimge járdem beredi. Maqallardı úyretiwde muǵallım balanıń iskerligine súyenedi. Maqaldı úyretiw awızeki bayan etiw usılinan paydalanadı. Maqallardı tańlaw hám úyretiwde “Álipbe”, ”Ana tili” oqıw kibi sabaqlar oqıwshılar ushin bay miyras esaplanadı. Baslawısh klass sabaqlarında berilgen naqıl - maqallar temani yáki málim bir úlken tema hám de qosıq hám gúrriń mazmunın asıradı.

Temaniń mazmunı; Naqıl-maqal xalıq awızeki dóretiliwinde ayrıqsha bir janr. Sabaqta maqallar mazmunın analizlew, mazmunı jaǵınan keń, dúziliwi jaǵınan qısqa hikimetli gáp kórinisine aytamız. Sawat úyretiw dáwirinen baslap oqıwshılarǵa maqallar úyretile baslaydı. Shańaraq temasında sáwbetleskende “Bala aziz - ádebi onnan aziz ”, “ Bala menen bala onnan da mazalı ”, “Ana menen bala, gúl menen lala” usaǵan maqallar paydalanıw múmkin. Álipbe dáwirinde birinshi ses hám hárip “A, a” ni úyretiw waqtında naqıl-maqallardan da paydalanıw múmkin. “I, i” háribin úyretiw waqtında kitaptan suwretı tiykarında sáwbet -aq ”Miyнет miynetten nesiybeń óner”, “Jumıs ishтеyińdi ashар”, “Jalqaw jumıstan qashar”, “Jigit kisige qırq óner de az” siyaqli maqallar mazmunınan kelip

shıǵıp túseniw lazım. Álipbe kitabında hár bir háripti úyretiw waqtında sol háripke tiyisli maqallar berilgen. Álipbe “D, d” háribin oqıtqanda “Doslıq” temasi berilgen. Sol tekst aqırında “Doslıqqa sadıq bolıw” maqalı keltirilgen.

“Elde bari sende bar” sıyaqlılar. “V, v”, “G, g” háribin úyretiwde de ibratli maqallar berilgen. Álipbe sabaqlarında balalardıń ádep-ikramlılıq máselesine baylanısqa maqallar bir talay.

- Aqıldan artıq baylıq joq
- Altın alma, duwa al
- Sıylasıqlı bolıń azar tappaysız
- Ármanǵa ayıp joq
- Aqıl-aqıldan quwat alar
- Bilegi zor birdi jıǵadı,
- Bilimi zor mıńdı jıǵadı.

Juwmaqlap aytqanda joqarıdaǵı kórsetilgen sabaqlıqtaǵı háripti oqıtqandaǵı berilgen tárbiyalıq áhmiyetke iye sózler ekenligine ańlap jettik.

2.2. Baslawısh klasslarǵa naqıl-maqallardı dialog túrinde aytıp úyretiw usılları.

Til hám oy – óris bır- bırıne baylanıslı hádiyseler. Til oy-óris ushın qural esaplanadı. Usı material tiykarında quraladı. Tildegi hámme nárese til jámaáti ushın ulıwma boladı. Tilde ruwxıy hám texnikalıq materiallar bar. Sóz, morfema, fonemalardıń adam esindegi obrazları, ruwxıy material esaplanadı. Oy- óris

jaratıw barısında málim ses toplamında kórsetiletuǵın sóz formaları, morfemalar, sesler texnikalıq material esaplanadı. Bunnan til bir tárepten moddiy hádiyse bolsa, ekinshi tárepten ruwxıy hádiyse degen juwmaq kelip shıǵadı. Tıldıń hádiyseligin onıń siyasılıǵın oy-óris barısında júzege keliwin málim sesler belgileydi.

Adam oy-óris járeminde óziniń pikirleri, ishki sezimleri, tileklerin bayan etedi hám basqalardıń pikirleri hám ishki-sezimlerin, tileklerin ańlap aladı. Til pútkil xalıqqa, miynetke tiyisli bolıp, onıń jaratıwshısı usı xalıq, usı millet esaplanadı.

Oy - óris bolsa, bir shaxsqa tiyisli bolıp, ol dúzgen oy - óris álbette onıń pikirlew dárejesiniń keńligin belgilep beredi.

Insanniń oy – órisi hár túrli. Doslardıń sáwbeti de, sóylep atırǵan adamnıń shaqırılıwı da, oqıwshınıń juwabı da oy – óristiń bir kórinisi. Sharayatqa qaray oy – óris hár túrli júzege keledi. Ol geyde tilek, shaqırıq – múrááját, geyde bolsa insan quwanışı yaki ruwxıy qıyınshılıǵı formasında kórsetiledi.

Oy – óris ishki hám sırtqı kórinislerge iye. Ishki oy – óris adamnıń óz ishinde sóyleytuǵın passiv oy – órisi bolıp, ol 2- adamnıń qatnasıwın talap etpeydi. Sonıń ushın bul oy – óris óz-ózine qaratılǵan oy – óris sanaladı hám ol tekserip bolmaydı. Ishki oy – óris awız- eki hám jazba oy – óristiń rawajlanıwına nátyjeli tásir kórsetedi. Oqıw barısında orınlatuǵın óz betinshe jumislardıń hámmesi ishki oy – óris halında baslanıp keyin sırtqı oy – óris formasında bayan boladı. Ásirese shıǵarma, bayan jazıwdı baslawdan aldınǵı waqıttı bul oy – órissiz kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı.

Awız-eki oy – óris ádettegi sesli sóylesiw oy – órisi bolıp, bul oy – óris kóbirek hár túrli kórinis hám belgiler menen baylanıslı. Onda quramalı grammatikalıq qurılmalardan paydalanılmaydı. Oqıwshı awız - eki sóylewde kóbirek jay gáplerdi qollanadı. Ol óz sáwbetinde gána bir nárseni kórsetiwi pátten paydalanıp málim bir sózdi óz aldına tákirarlawı, bir nárselerdi mimika kóz, qol, bas háreketi menen biliniwi múmkin. Pikirdi ıqsham etip túsindiriw maqseti tolıqsız gápler keń qollanıladı. Oy – óristiń bul turi bir yaki bir neshe adam tárepinen ámelge asırıladı hám monologik hám dialogik formada kórsetiledi.

Jazba forması háríp hám sózlerdiń málim nızam tiykarında óz – ara birigiwi, irkilis belgileri hár túrli ayırmashılıqlar, abzatslar, paragraflar hám gáplerdi grammatikalıq jaqtan anıq hám túsiniqli bayan etiw arqalı ámelge asırıladı. Jazba oy – óristi rawajlandırıw awız- eki oy – óriske qaraǵanda quramalı bolıp sanaladı. Sebebi ol oqıwshıdan grammatikalıq hám mazmunı jaǵınan tuwrı pikir qurıwdı, hár bir sózdi óz ornında tuwrı qollanıwdı, pikirdi ıqsham, izshil, túsiniqli uslıbı jaǵınan jay túsindiriwdi talap etedi. Sózdi tuwrı jazıw, irkilis belgilerin ornında qollanıw, pikirdi uslub talabınan muwapıq bayan etiw oqıwshıdan úlken juwapkershilik talap etedi. Sol sebepli oy – óristiń bul túri júdá áste hám quramalı ótedi.

Jazba óy – óristiń ózine say qásiyetlerinen biri oni tekseriw, dúzetiw múmkin ekenligi. Bul jaǵınan ol awızeki óy – óriske qaraǵanda júdá qolay imkaniyatqa iye. Oqıwshı jazba óy – órisindegi qáte – kemshilikler ústinde isleydi. Insan pútkil ómiri dawamında óz óy – órisin rawajlandırıp baradı. Ol tilimizdegi

bar imkaniyatlarinan ónimli paydalanıwı arqalı óy – óristiń gózzal, túsinikli, tásirsheń bolıwına umtıladı.

Bul jaǵday ásirese balalıq waqtında nátiyjeli tús aladı. Kishi balalıq dáwirinen baslap ol baylanıs aralasıwına múmkinshilik sezedi, ózgelerdiń pikiriniń tınlaw hám óz pikiriniń bayan etiwge kóbirek zárúriyat seze baslaydı. Mektepte pán tiykarların úyreniw barısında oqıwshı óy – órisin rawajlandırıw insan ómiriniń basqa dáwirlerine qaraǵanda biraz nátiyjeli keshedi. Sebebi hár bir pán bala óy – órisin rawajlandırıwda úlken áhmiyetke iye, ol ana tiliniń bay imkaniyatlarinan sóylewde paydalanıwǵa keń jol ashadı. Ana tili hám ádebiyat sabaqları bolsa pán sıpatında mine usı imkaniyatlardı birlestirip, tildiń pikiriniń túsindiriwdegi jańa bilimlerdi ashıp beredi. Ana tili hám ádebiyat oqıwshı óy – órisin jaqsılaydı, bayıladı, oǵan kórkem boyaw beredi, kórik baǵıshlaydı. Oqıwshı óy – órisine qoyılatuǵın áhmiyetli talaplardan biri mazmun esaplanadı. Usını umıtpawımız kerek, óy – óris sharayatqa say tússe, mazmunlı boladı. Óy – óris mazmunlı bolıwı ushın bolsa, oqıwshı dúzge óy – óris bay hám pár túrlı bolıwın talap etedi. Óy – óristiń bay hám hár túrliligi áwelle pikirdi bayan etiwde qaraqalpaq tiliniń leksikalıq imkaniyatlari: mániles, uyalas hám qarama- qarsı mánili sózlerden súwretli túsinik hám ibaratlardan, sonday-aq óy – óristiń kórkemligin asiriwshi qurallar naqıl hám maqallardan , úlken shayir hám jazıwshlardıń naqıl hám aforızmgе aylanıp ketken ibaralarinan kórkem shıǵarmalardan alınǵan kórinisler hám jarqın ádebiy tımsallardan, qaraqalpaq xalqınıń qashırım sózleri hám turaqlı sóz dizbeklerden, uqsatıw, sıpatlaw, janlandırıw, , sorawlı gáplerden

paydalanıwǵa kórsetiledi. Oqıwshılar oyında milliy ġarezsizlik ideyasın qalıplestiriw, olardı keleshekte xalqımızǵa, watanımız rawajlanıwın ushın kewilden xızmet etiwshi jetik insanlar qılıp tárbıyalaw búgingi kúnniń tiykarǵı wazıypalarınan biri. Naqıl- maqallar ústinde islegende tómendegi usıllardan paydalanıw múmkin:

1. Naqıl- maqallar oqıtıladı, mazmunı ayttırıladı:

2. Naqıldı awız- eki aytıp, esitken naqıldıń mazmunı ayttırıladı:

3. Naqıl- maqallardı ishinen oqıtıp , soń mazmunı ayttırıladı:

4. Dápterge kóshirip, olardı oqıtıp, soń mazmunı ayttırıladı:

5. Naqıllardı kartoshkalarǵa jazıp tarqatıp, hár bir oqıwshıdaǵı naqıl mazmunı sóyletiledi.

- naqıldı kórgizbe qural sıpatında jazıp, klassqa alıp kiriledi, hám ayırım oqıwshılardı oqıtıp, mazmunı sorıladı.

-Naqıl- maqallardaǵı ayırım sózlerdi sózlik analiz etiwde usı sózdiń sinonimin keltiriw jolı menen naqıl mazmunı ashıladı.

Naqıl-maqallardan joqarıdaǵı usıllardan paydalanıw oqıwshı óy - órisiniń ósiwine, sóz baylıǵın asırıwǵa xızmet etedi. Oqıwshılardıń óy- órisiniń ósiriwde naqıl-maqallardan paydalanıwdıń jáne bir áhmiyetli tárepi sonda, bul arqalı oqıwshılardıń dóretiwshilik, ańlı pikirlewge erisiledi. Tek sabaq waqtında ġana emes, óz ómirinde hár qıylı waqıya hádiyselerge dus kelgeninde dosları, joldasları menen sáwbetleskende naqıl - maqallardan paydalanadı, álbette naqıldıń mazmunına túsingen bolsa. Sonıń ushın shınıǵıwlar quramında berilgen naqıllardı

da ilaji barınsha tolıǵıraq túsindiriw, turmıstaǵı waqıya - hádıyseler menen salıstırıw , oqıwshılardıń óz aldına pikirleri menende qızıǵıw talap etiledi.

Oqıwshılar menen sáwbetleskende naqıl- maqallar keltiriw, oqıwshılar bergen sorawlarǵa naqıllar tiykarında juwap beriwge umtılgan muǵallım, álbette oqıwshılardıńda óz óy - órisinde naqıllardı hám hikmetli sózlerdi kóbirek qollanıwǵada olardıń mánisin túsindiriwge imkan jaratadı.

Tilimizde naqıl-maqallar haqqında ushırma sózler lingvistikalıq sıpatlaması boyınsha til tarawlarınıń, sonıń ishinde stilistikanıń leksikalıq stilistika bóliminde úyreniledi. Naqıl- maqallar hám ushırma sózler hám ishinde óz mánisine sáykes túrde qollanıla alǵan jaǵdayda ǵana stillik jaqtan durıs qollanılgan bolıp esaplanadı. Naqıl- maqallar hám ushırma sózler stilistikalıq xızmeti boyınsha tilimizdegi eń áhmiyetli salmaqlıqqa iye kórkemlew quralları bolıp esaplanadı.

Olar birinshiden naqıl- maqallar burınnan qalıplesken, tilimizde burınnan bar, tayar túrdegi birlik. Ol belgili bir waqıyani bir neshe sóz dizbekleri yamasa gáp arqalı bildiretuǵın pikirdi jıynaqlasqan, iqsham túrde, kórkemlep jetkere alıw qudiretine iye birlik.

Naqıl-maqal sózleri haqqında lingvistikalıq sózliklerde “ Naqıl- maqallar násiyat mánisine iye, tamamlanǵan pikirdi ańlatatuǵın obrazlı xalıq sózleri” dep kórsetiledi.

Haqıyqatında da naqıl-maqallarda násiyat, tálım-tárbiyalıq belgileri kúshli. Sonıń menen bir qatar qaysı naqıl-maqallıq sınattaǵı sóz bolmasın, onda xalıqtıń neshe jıllıq ómir tájriybesinen sınılgan pikir, óy bildiredi. Naqıl-maqallar

awız-eki sóylew tilinde de, kúndelikli pikir alısıw barısında da óz pikirin tastıyqlaw, elede ańǵıraq túsindiriw hám bildirip atırǵan pikirine kórkemlik tús beriw ushın paydalanıladı. Bul haqqında belgili stilist ilimpaz A.Bekbergenov “Frazeologizmler menen bir qatarda xalıq naqıl-maqallarında tildegi eń kúshli kórkemlew qurallarınıń biri bolıp tabıladı. Olar ádebiy shıǵarmadaǵı kórkemlikti , obrazlıqtı, arttırıp, pikirdi tereńletiwge járdem beredi”.

Dialog tildegi naqıl-maqallar hám ushırma sózler arawlı túrde ilimiy izertlew obiyekti sıpatında úyrenilmegen. Professor Berdimuratov funksional stiller boyınsha jazǵan arawlı monografiyalıq miynetinde bul sózler haqqında bir qansha ilimiy pikirlerin bildirdi. Songı jıllarda leksika hám stilistika boyınsha jazılǵan miynetlerde, ılımıy maqalalarda naqıl- maqallar hám ushırma sózleriniń qollanılıwı boyınsha T. Begjanov, J. Qayirbaev, E. Berdimuratov, U. Embergenov, A. Najimov, D. Sayitov, Sh. Shamshetdinovtıń, sonday-aq naqıl-maqal sózlerdiń kórkem shıǵarmada paydalanıwda kórkem obrazlıǵı boyınsha J. Eshbayevtıń ilmiy maqalasında bayanlanadı. Professor Berdimuratov naqıl-maqal sózlerdi qaraqalpaq tili leksikasınıń frazeologiya bóliminde qarastıradı. Ol “Frazeologiya sóz dizbekleriniń elementlerinen esaplanatuǵın naqıllar, maqallar, idiomalar, sonday-aq onıń basqa túrleri biziń kúndelikli til arqalı qatnas protsessimizde pikirlerimizdi tolıq, ózine tańbarlıq mánilik ózgeshelikleri menen jetkeriwde ayrıqsha rol óynaydı”. Iлимпazlar K. Pirniyazov hám A. Pirniyazovalardıń avtorlıǵındaǵı miynetinde, A. Bekbergenovtıń qaraqalpaq tiliniń stilistikasına arnalǵan monografiyasında kórkemlew quralları naqıl-maqallar hám

ushırma sózlerdın hár qıylı tilik mashqalaları itibar alındı. Demek naqıl-maqallardı orınli paydalanıw, óz ana tilinde kórkem, anıq hám taza sóylewge erisiw maqsetine baǵdarlaymız.

Qaraqalpaq tilinde naqıl- maqallarda sanlıqlar kóplep ushırasadı. Sonday – aq, házirgi dáwirde qollanıwdan shıǵıp qalǵan gonergen sanlıqlarda bar. Al, ayırım balalarımız onıń mánisin túsinbey qıynaladı. Sonlıqtan da biz bul jumısımızda xalıqtıń awız-eki tilinde, sabaqlıqlarda hám ádebiy tilinde kóbirek qollanılatuǵın naqıl-maqallar mısasında úyreniwdi maqul kórdik.

Qaraqalpaq tilinde esaplıq sózlerdi A.Bekbergenov anıq ólshem mánisindegi esaplıq sózler hám anıq ólshem mánisindegi sózler dep ekige bóledi.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde bunday numerativlıq sózlerdın ayırımları naqıl - maqallarda qollanııp júz: tanap, batpan, mısqa, urtlam, shaqırım h. t. b.

1) Batpan- 20, 24, 40 kilogrammǵa shekemgi awırlıq salmaq.Sıyserı-batpannıń tórtten biri. Tanap- eki jer ólshemi shana menen gektardıń altıdan birine teń keletuǵın jer. Adım - qádem, adım alǵa júrgende alǵa qaray taslanǵan qádemindegi eki ayaqtıń arası. Shaqırım - bir mın metrge teń uzaqlıq ólshemi.

Bul sózlerdin naqıl-maqallar quramında talqılaǵanda olar tuwra mánide emes, al awıspalı mánide qollanılganıń kóriwge boladı. Mısallar keltirip óteyik. Bir sandıq altınnan, bir mıs qala qıl artıq (39-bet). Tuwengenaz qıl desek, bir tanap jerdi wayran etedi (43-bet). Ónseri shorttannan sıyseri gurtik artıq. (100-bet). Hár kim óz tasına batpan (73-bet). Aǵayinnen bir shaqırım qashırıǵıraq otır.

(117-bet). Qartayǵanda ǵarrıǵa, adım jer mın bolar (108-bet). Ayırırw batpanlap kiredi, mısqallap shıǵadı, (172-bet).

Jawdan qaytpay juregim, bir urtlam maydan qayta ma? (107-bet). Eldiń awzın jappaǵa elli qarı bóz kerek (152-bet). Biz eli elli awızǵa eki eli qaqpıq kerek (197-bet).

Demek, naqıl-maqallardıń quramında qollanılatuǵın esaplıq sózler kóp-az, úlken-kishi, uzun-jaqın, birden-áste, mánilerde hám awıspalı mánide qollanıladı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń anaw ya mınaw ekvivalent bolıp kelip jaǵdayı olardıń mánisi hám qurılısı jaǵınan pútin bir ǵápkke teń emes túrlerine ǵana harakterli. Máselen: tilimizde naqıl-maqallar turinde ushırasatuǵın frazeologikalıq sóz dizbekleri kontekstte qollanılıwınıń jaǵdayına baylanıslı pútin bir máni ańlatqanı menen, ǵápkke teń bolıp keledi, olardıń jeke komponentleriniń baylanısınan tuwǵan ajıralmas pútin máni ǵáplik mánini dóretip turadı.

Mısalı: - Ne ekseń , sonı orarsań (Naqıl).

- Atalastıń atı ózǵansha, awıllastıń tayı ózsıń (Naqıl).

- Bilegi kúshli birdi jıǵadı,

Bilimi kúshli mındı jıǵadı (Naqıl).

Bul mısallardaǵı turaqlı sóz dizbekleri qurılısı jaǵınanda , mánilik jaqtanda ǵáplik xarakterge iye. Sonlıqtan bunday jaǵdayda olardı anaw ya mınaw sóz shaqabına tiyisli ekvivalent dep qaraw múmkin emes.

Naqıl-maqallar túrindegi frazeologikalıq sóz dizbekleride barlıq waqıtta ǵápkke teń bolıp kele bermeydi. Olarda kontekstte qollanılıwına, formalıq

özgeriske túsiwine sáykes mánilik jaqtan belgili bir sóz shaqabınıń ekvivalenti xizmetin atqarıwı múmkin. Máselen. “Jaqsınıń jatı, jamannıń uyattı bolmaytuǵınıń bileseń, ayıp kórme, eski tanıslarday erkinlik etip atırman, inim ”degen gápti alıp qarayıq.

Bundaǵı jaqsınıń jatı, jamannıń uyattı bolmaytuǵınıń degen sóz dizbegi xalıq tilinde jaqsınıń jatı bolmaydı, jamannıń uyattı bolmaydı degen turinde qáliplesken. Usı túrinde ol pútin eki jay gápke teń. Al mısalmızda bul sóz dizbeginiń formalıq ózgeriske túsiwi hám qollanıw jaǵdayına baylanıslı «Jaqsınıń jatı, jamannıń uyattı bolmaytuǵınıń» mánilik jaqtan atlıqtıń ekvivalent bolıp turǵanıń kóremiz.

Demek, qurılısı hám mánisi jaǵınan gápke teń dep qaralıwı múmkin bolǵan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ózleri de kontekstte qollanıwınıń jaǵdayına qaray belgili bir sóz shaqabınıń ekvivalenti xizmetin atqarıwı itimal eken.

Tilimizde sóz dizbekleriniń ájıralmaslıqtı talap etetuǵın, kundelikli turmısta tayar turinde ushırasatuǵın ózgeshe taǵı bir toparı bar. Máselen, naqıl-maqallar ózleriniń grammatikalıq jaqtan bekkem túrde baylanıslıwı, leksikalıq jaqtan birliǵi, ájıralmaslıǵı boyınsha frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń joqarıdaǵı toparlarına júdá jaqın. Olardaǵı hár qanday leksika-grammatikalıq orınsız ózgeris tilimizde qáliplesip, ómir súrip kiyatırǵan tiykarǵı normanı buzıwǵa alıp keledi. Bul arqalı naqıl-maqallar ańlatatuǵın anaw ya mınaw tıyanaqlı máni buzıladı. Mısalı: Ónerliniń qolı altın, at basına kún tuwsa, suwlıǵı menen suw isher er basına kún tuwsa, etigi menen suw kesher, t.b.

Bul naqıl-maqallarda, frazeologiyalıq sóz dizbekleri usap, sózlerdi almastırıw, qısqartıw, orınsız sóz kirgiziw usağan ózgerislerdi talap etpeydi. Eger ónerliniń qolı gúmis, jumıs isleseń, emerseń, jılqı basına kún tuwsa, suwlıǵı tislep turıp suw isher, adam basına kún tuwsa, ayaq- kiyimi menen suw kesher dep ózgersek, onda ádebiy tildin normasına shıǵıp ketemiz, júdá kelispeytuǵın orınsızlıq payda boladı. Nátiyjede, naqıl- maqallardin tıyanaqlı máni birligi saqlanbay qaladı. Durıs, geyde olardin aralarına ayırım sózler qosılıp, morfologiyalıq qalıplesken forması ózgerilip aytılatuǵın jaǵdaylarıda boladı. Bul kóbinese ádebiy shıǵarmalarda belgili bir planda ushırasadı. Mısalı:

- Bóri arıǵın hesh waqıtta bildirmes,

Jaqsı adam dushpanların kúldirmes. (Berdaq“ Xalıq ushın ”).

- Otırsam, boldım opaq,

Tura kelsem boldım sopaq. (Berdaq“ Ómirim”).

- Hesh waqıtta shoshqa shoshqanı,

Azıwlasıp jarǵan emes. (Berdaq“ Bolǵan emes).

Bizge bóri arıǵın bildirmeydi, otırsam opaq, tursam sopaq, shoshqa shoshqanı jarmaydı degen naqıl- maqallar tap usı túrinde tiykarǵı norma retinde belgili. Al ullı shayır Berdaq olardı buwın uqsaslıǵın saqlaw hám stilistikalıq jaqtan ayrıqsha ótkirlik dóretiw maqsetinde geypara ózgerisler menen paydalanǵan birinshisine hesh waqıtta degen sózdi kirgizgen, ekinshisine boldım degen sózdi qosqan hám tursam degen sózdi tura kelse dep ózgerirken, al úshinshisine azıwlasıp sózi kirgen.

Qaraqalpaq tilinde jekke- siyrek naqıl- maqallardı pútkilley ózgertip, olardıń tek juwmaqlı mánisi beriletuǵın bólegin ǵana saqlap qollanıw jaǵdayların kóriwgede boladı. Mısalı :

Jamanlar qasınan qońsı kóshirer

Ózinińde dikli antın ishirer. (Berdaq“ Xalıq ushın ”).

Bundaǵı qońsı kóshirer degen juwmaqlı dızbek ótti gewleme – ósirerseń ! qońsını gewleme-kóshirerseń degennen alınǵan.

Tilde naqıl-maqallardıń ózgertilip qollanıwı bul tiykarǵı norma bola almaydı. Ádebiy shıǵarmada olardıń, ullı shayır Berdaq tárepinen paydalanılǵanday, orınlı túrde jumsalıwı bul kórkem sóz ustasınıń sheberligine balanıslı.

Naqıl-maqallardıń leksika - grammatikalıq jaqtan turaqlılıǵı hám tiyanaqlılıǵı olardıń sóz dizbekleriniń qatarınan orınalatuǵınıń kórsetedi. Solay da til biliminde olardıń turaqlı sóz dizbekleriniń ishindegi ornı elege shekem tolıq anıqlanıp bolǵan joq.

Usı waqıtqa shekem akademik V.V. Vinogradtıń klassifikatsiyası tiykarında anaw ya mınaw tildegi frazeologiyalıq sóz dizbekleri frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlıklar hám frazeologiyalıq dizbeklerge ájratılıp, anıqlanıp kiyatir. Olardı semantikalıq jaqtan usılay tiykarǵı úsh grupaǵa ayırıw, álbette, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń mazmunın túsiniw ushın úlken áhmiyetke iye. Degen menen naqıl- maqallar usaǵan sóz dizbeklerin turaqlı sóz dizbekleriniń

ayrıqsha bir túri sıpatında tanıw bul máseleni tolıǵıraq anıqlawǵa sebepshı bolatuǵını sózsiz.

Songı waqıtları geypara til ilimpazları naqıl-maqal usaǵan sóz dizbeklerin frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń túrtinshi gruppası sıpatında tanıy basladı.

Biziń pikirimizshe, dialog sóylesiwde naqıl-maqallar, sonday-aq qollanılıwı jaǵınan keń óris alǵan, bóleklerge bóliwge bolmaytuǵın ushırma sózler frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń túrtinshi toparın qurawı kerek.

Házirgi zaman qaraqalpaq tilinde naqıl-maqallar oǵada kóp. Olar xalıqtıń ásirler boyı omir suriwiniń dawamında dóredi. Buǵan mısıl retinde mınanday naqıl-maqallardı kórsetip ótiwge boladı: “Jaqsınıń jatı, jamannıń uyatı bolmas”, “ustalı el dúzeler”, “Sulıw sulıw emes, súygen sulıw”, “Adam sóyleskenshe, jısqı kisneskenshe”, “ Adam tilinen, mal shaqınan”, “Bilegi juwan birdi jıǵadı bilimli mińdi jıǵadı ”, “ Altaw ala bolsa, awızdaǵı ketedi, túrtew tuwel bolsa, tóbedegi túsedı”, “Kóz qorqaq, qol batır”, “er tuwǵan jerine, iyt toyǵan jerine”, “Sóz suyekten ótedi, tayaq etten ótedi”, “Kórpene qarap ayaǵındı soz”, “Tek jurseń, toq júreseń”, “et etke, sorpa betke”, t.b.

Dialog sóylesiwde naqıl-maqallar ádette tuwra mánisinde de, astarlı mánisinde de bola beredi. Máselen, “Jaqsınıń jatı, jamannıń uyattı bolmas”, “Miyнет etseń emerseń”, “Jaman dos jawdan jaman” degen naqıl- maqallar ózleriniń tuwra mánilerinde qollanılsa , “Sırın bilmegen attıń sırtınan aynalma”, “Qalawın tapsań qar janar”, “Ógizge tuwǵan kún baspaqqa da tuwadı”, “Iytti súyek penen ursañ, qańsılamaydı” usaǵan naqıl-maqallar astarlı mánide keledi.

Tuwra mánide qollanılatusın naqıl-maqallarda, astarlı mánide qollanılatusın naqıl-maqallarda leksikalıq-grammatikalıq jaqtan tilimizde turaqlılıǵı menen paydalanıla beredi. Olardıń ya tuwra, ya astarlı mánili bolıwı naqıl-maqallardıń semantikalıq-grammatikalıq birligine heshqanday tásir etpeydi.

Dialog sóylewde naqıl-maqallar tereń mánili bolıp, olarda xalıqtıń aqlılı, óyi, sheberligi kórinetuǵın bolǵanlıqtan, sóylewshide, jazıwshıda olardan óz sózinde paydalanıwdı jaqsı kóredi. Óytkeni sol arqalı bayanlangan pikir sulıw, mánili hám kórkem bolıp kórinedi. Sonlıqtan da naqıl- maqallar, á sirese, ádebiy shıǵarmalarda júdá jiyi ushırasadı.

Mısalı: Bir kún duz ishkenge qırıq kún sálem ber ”,

Xalıqtıń naqıl sózi sonday degen bar,

Talay qonaq bolıp barıw dámem bar,

Sizler biziń úlkemizge hosh keldiń.

(S.Nurımbetov. “Qazaqstan shayırları hosh keldiń”).

2. Etikshi bolǵan bar, erinbegen bar,

Sıńshı bolıp, talay tayaq jegen bar,

“Sıń dúzelmey, mın dúzelmes” degen bar,

Barlıq waqta ádil sıńshı, sıń kerek. (I. Yusupov. “Sıń kerek”).

3. – “Óli bolsaq, bir shuqır, tiri bolsaq, bir tóbe”, “endi sizlerden qalmaymız, aqırǵı demimiz tawsılǵansha, jas Sovet Respublikasınıń jawdan qorǵawǵa bizde tayarmız !” -dep turıp aldı (A. Begimov , “Balıqshınıń qızı”).

Biz joqardagi mısallar tiykarında xalqımızdın tárbıyalıq áhmiyetke iye oqıwshılar menen dialog sóylewdin innovaciyalıq usıllar arqalı zamanagóy bilim beriwge erisemiz. Sebebi gárezsiz dáwirimizdın baslawısh klass oqıwshıları milliy úrp-ádetlerimizdi Ózbekstan xaqarmanı I.Yusupovtın qosıq qatarları arqalı sana sezimine jetkerıp barıwdı maqul dep taptıq.

Juwmaqlaw

Mektepte ana tilin oqıwdan maqset awızeki, jazba dialog túrinde oqıwshılarda gárezsiz respublikanıń gárezsizlik jolında hadal xızmet qılatuǵın, sawatlı hám mádeniyatlı insanlardı tayarlap jetilistiriw. Sawat úyretiw jumislari analitik - sintetik usuli tiykarında ámelge asırıladi. Sóylewin ósiriw tiykarında zárúr bolǵan ses, sóz, gáp baylanislarinan gúrriń dúziw, baylanislari menen bekkemlenedi. Baslawısh klassta oqıwshılar sóylewin ósiriw oqıw dástúriń zárúr talaplarınıń biri. “Tálim tuwrısında” nizamda da bul haqqında áhmiyet bergen oqıwshılar sóylewin ósiriw kóbirek oqıw sabaǵında ertek, gúrriń, qosıq , súwret hám kishi shınıǵıwlardı úyretiw joli menen erisiledi.

Ana tili bilim aldına qoyılatuǵın talaplardıń biri oqıwshılar, oylaw qábiletiniń rawajlaniwi. Oylaw qábilet keń bala erkin pikirley aladı hám óz pikirin sóylew shárayatına sáykeslestirip awızeki hám jazba járiya ete aladı. Baslawısh klassta eń tiykarǵı wazıypalardıń biri balalarda oylaw qabiletin ósiriw, sóz baylıǵın rawajlandırıw, dialog sóylewdiń innovaciyalıq usıllar arqali gárezsiz erkin sóylewden ibarat. Sawat úyretiw dáwiri ekige bólinedi

1. Sawat úyretiwge tayarlıq dáwir (24 saat)

2. Álipbe dáwiri (98 saat)

Awızeki sóylew ádettegi sóylew bolıp, bul sóylewin kóterińki hám túrli belgiler menen baylanisqan. Sawat úyretiwdiń tayarlıq dáwirinde tiykarinan awızeki sóylewin rawajlandiriw ushin puxta tayarlaydi. Álipbege deyin bolǵan dáwirdi muǵallım balalardı dáslep mektep turmisina, onıń tárbiya qaǵıydalari

menen tanistiradi. Muğallim balaniń kóriw, esitiw organiziminiń kemshiliklerin esapqa alğan halda úyreniwge jaylastiriw siyaqli islerdi ámelge asıradı. Sol dáwirde balalarda azıraq bolsa da hám bir-biri menen baylanista boladı. Oqıwshı sóylewine qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar tómendegilerden ibarat.

1. Sóylewdiń sóylew shárayatına sáykesligi
2. Sóylewdiń mazmunı.
3. Pikirdiń tuwrı anıq bolıwı
4. Sóylewdiń bay hám reńli bolıwı
5. Sóylewdiń anıq bolıwı
6. Sóylewdiń ápiwayı hám quramalıǵı
7. Óz-ara dialog turinde sóylesiwi

Sol táreplerge ámel qılğan halda awız-eki sóylewin asiriw, nátiyjeli kóshedi. Mektepte oqıwshılardıń dialog sóylewin sóz baylıǵın asırıw qıyın waqıt bolıp, bunda ana tili paniniń imkaniyatlari úlken. bul qıyın waqıtta basqıshpa-basqısh ámelge asadı. Oqıwshılar oqıw hám awız eki sóylewin asırıw sabaqlarda jumbaq hám maqallardı awız-eki aytıw menen óz sóylewin qáliplestiredi. Sawat úyretiw dáwirinde jumbaqlar muğallim tárepinen úyretiledi. Jumbaqlar sabaqlarda oqıwshılardıń dem alıwın táminleydi. Maqallar bolsa oqıwshılar sóylewin asıradı hám sóz baylıǵın arttıradı.

Awızeki sóylewde ósiriwde balalarda kóbirek oqıǵan, úyrengen erteklerdi sóyletiw maqsetinde ılayıqlı. Oqıwshılar ertekti sóylep beriwge qızıǵadı, bul bolsa olardıń awız-eki sóylewin asıradı.

Sawat úyretiwdiń ekinshi dáwrinde hár túrli didaktik oyindi rejelestiriw arqalı oqıwshılardıń awız-eki sóylewin ósiriw isi ámelde asırıladı. Álipbe sabaqlarında mazmunli hám predmet súwretler, gáp, buwın, sózge tiyisli kóshirmeler, tábiyat qoynında sabaq ótiw, sayaxat ótkiziw tiykarında sabaqlar kórgizbeli usılda ótkizilgen sabaqtada óz-ara dialog túrinde sóylewin ósiriwge úlken járdem beredi.

Ásirese innovacıyalıq usılda oqıwshılar menen oqıtıwshınıń dialog túrinde islesıwdiń bir qansha usıllarına mısallar tiykarında ilimiy teoriyalıq jaqtan toqtap óttik.

Paydalanılğan ádebiyatlar

1. Sh. Mirziyoyev Erkin va farovon, demokratik Ózbekiston davlatini birgalikta barpo etamiz Toshkent -“Ózbekiston”-2016.56 B
2. Sh. Mirziyoyev Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz Toshkent -“Ózbekiston”-2016.488 b
3. Sh. Mirziyoyev. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini taminlash-yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. Toshkent -“Ózbekiston”-2016.488 b

4. Sh. Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bólishi kerak. Toshkent - "Ózbekiston"-2017.104 b.
5. A. Dawletov Házirgi qaraqalpaq tili (fonetika) Nókis bilim 1994-jil
6. Esemurat Berdimurat uli Házirgi qaraqalpaq tili (leksikologiya) "Bilim" baspasi Nókis-1994
7. A.Dawletov, M.Dawletov, M. Qudaybergenov Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili sintaksis Bilim baspası-2009-jıl
8. Sh. Abdinazimov, A.Pirniyazova, S.Shinnazarova Házirgi qaraqalpaq tili fonetikasi hám leksikologiyası Tashkent-2018
9. A.Pirniyazova, Q.Bekniyazov Baslawısh klasslarda ana tilin oqıtıw metodikası Tashkent-2018
10. M.Embergenova Qaraqalpaq tilinde seplik formaların sinonimiyası Tashkent-2018
11. Álıpbe F.Gafforova, E.Shadmanov Toshkent "Oqıtıwshi" 2000 jil
12. 1-klass ushin "Diktantlar toplami" Q.Abdullaeva, t.Oqıtıwshi 2000-jil
13. A.ğilamov B.Qabulova "Sóylewin ósiriw shınıǵıwları" T.Oqıtıwshisi 1995-jil
14. Baslawısh tálim" jurnali 7-8 –sani O Batirov "Oqıwshıńız ses hám háripti pariqlayma?"
15. Baslawısh tálim" jurnali 1994-jili 1-san 55-bet P.Niyazimbetov "Sóylewin ósiriwde ertek"
16. Baslawısh tálim" jurnali 1994-jil 3-san M.Abdullajanov "Oqıwshılar sóylewin ósiriw" 10-bet
17. Baslawısh tálim" jurnali 1994-jil 3-san N.Musirmanova "Puxta bekken úyreniw ushin" 42-bet
18. Baslawısh tálim" jurnali 1997-jil 3-san 12-bet R.Magrimova "Manaviyat hám márifat"

19. Baslawısh tálim “ jurnali 1997- jil 2-san“gárezsiz metallarğa u`yretiw” 14-bet
20. I.Mirzaev “Baslawısh klasslarda xaliq awızeki isgerligin úyretiw”
21. Q.Abdullaeva “Sawat u`yretiw” T.Oqıtıwshi 1975-jil
22. Q.Abdullaeva, K.Nazarov “sawat u`yretiw metodikasi” T.Oqıtıwshi 1996-jil
23. Ubaydullaev K. Házirgi qaraqalpaq tili fonetikasi. Nókis, 1966.
24. Ubaydullaev K. Qaraqalpaq tili boyınsha tańlamalı miynetler Nókis, 1976.
25. A.Q.Pirniyazova, S.J.Shinnazarova , Házirgi ádebiy til (Leksikologiya)di oqıtıwda innovaciyaliq usıllar Tashkent 2020
26. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń seslik dúzilisi. –Nókis: Bilim. 1995.
27. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. –Nókis: Bilim. 1999
28. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. –Nókis: Bilim. 2005
29. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikasınan praktikum. –Nókis: Bilim. 2005.
30. Dáwletov A. Házirgi qaraqalpaq tili. Fonetika. –Nókis: Bilim. 2012